

STEIN AURÉL

KÜLSŐ TAG

LEGBELSŐBB ÁZSIA:

FÖLDRAJZÁNAK HATÁSA A TÖRTÉNETBEN

A M. TUD. AKADÉMIÁNAK

1925 JANUÁR 3-ÁN TARTOTT ÜNNEPI ÜLÉSÉN

VETÍTETT KÉPEKKEL BEMUTATOTT ELŐADÁS

BERZEVICZY ALBERT

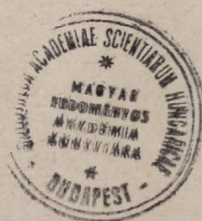
IG. ÉS T. TAG, ELNÖK

MEGNYITÓ BESZÉDÉVEL

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1925

BERZEVICZY ALBERT IG. ÉS TT., ELNÖK

MEGNYITÓ BESZÉDE.

Királyi Fenség!

Tekintetes Akadémia! Tisztelt Közönség!

Akadémiánk ma ünnepi jellegű összes ülésre gyűlt össze és pedig nem a saját termében, hanem az Iparművészeti Múzeum igazgatósága által lekötelező készséggel rendelkezésünkre bocsátott e teremben, melynek igénybevételét technikai ok, a mai előadással egybekötendő vetített képek használata tette szükségessé.

Ünnepi összejövetelünkre a kedvező alkalmat világhírű tagtársunknak, Stein Aurél úrnak eljövetele és kilátásba helyezett előadása szolgáltatta. Magában véve nagy ritkaság, ha Akadémiánkban külső tagjaink egyike szólal fel, mert hiszen azok legnagyobb részét nyelvi akadályok tartják távol felolvasó asztalunktól. Stein Aurél tagtársunk esete azonban egészen rendkívüli, mert hiszen mi őt, bár külső tag, joggal és büszkén vallhatjuk a magunkénak, nemcsak azért, mert született magyar és mert magyarul beszél, hanem legfőképp azért, mert saját erejével kivívott magas külföldi állásában és világhíre fényében sem feledkezett meg soha hazájáról, nem szakadt el szívében soha hazájától s Akadémiánkhoz való ragaszkodásának, szeretetének mindig megújuló fényes jeleit adja.

Az ő hűsége magyarságához jogosít fel bennünket arra, hogy reá büszkék legyünk s őt lelkes örömmel üdvözljük mindig körünkben, különösen ma, mikor a külföld legilletékesebb tényezői részéről már a legnagyobb elismerésben részesült legújabb tanulmányai egy részét mutatja be nekünk.

Midőn őt ez alkalomból Akadémiánk nevében legmelegebben üdvözlöm, kedves kötelességem a nyilvánosság előtt is

mély elismeréssel emlékezni meg azokról a gazdag adományokról, melyekkel kitűnő társunk Akadémiánkat az utóbbi években megajándékozta.

Nem is említve most könyvtárunknak szánt pénzadományait, utalok arra, hogy miután már előbb a nagybátyja, néhai dr. Hirschler Ignác Goethe-tanulmányaira vonatkozó levelezést bocsátotta Akadémiánk rendelkezésére, melyet mi a Goethe-gyűjteményben helyeztünk el s néhai dr. Duka Tivadar önéletrajzi feljegyzéseit is kéziratárunknak adományozta, nemrég Serindia c. fölötté nagybecsű ötkötetes pazar kiállítású művével ajándékozta meg könyvtárunkat, s legújabban több mint 2000 kötetből álló könyvgyűjteményét adta át Akadémiánknak, mely már megérkezvén, legközelebb lesz könyvtárunknak e célból kibővítendő helyiségeiben felállítandó.

Stein Aurél valóban a legszebb példáját nyújtja annak, hogy bármily keveset kapott valaki hazájától és bármily sokat ad neki, nemes lélek a hazával, ami közös édesanyánkkal szemben mindig tartozásban levőnek érzi magát. S minél boldogtalanabb és szenvedőbb a haza, annál inkább kell örülnünk, ha inségét adományainkkal enyhíthetjük.

Mielőtt átadnám a szót kedves tagtársunknak, legyen szabad még egy történeti visszaemlékezést vegyítenem a mai összejövetel tárgysorába.

A történetben néha sajátságos találkozások és ismétlődések úzik játékukat; szinte olyanok ezek, mint a légtükrözések, melyek időben távoli jelenségek, délibábszerű képét mutatják. Néhány nap előtt telt le kétszáz esztendeje annak, hogy Uri János hazánkfia született Nagykőrösön, aki azután teológiai tanulmányok végett Németalföldre ment, Leidenben telepedett le, ott egészen a keleti tanulmányoknak szentelte magát s különösen kiterjedt nyelvismeretei miatt oly tekintélyre tett szert, hogy az oxfordi egyetem meghívta őt és rábízta a Bodley-könyvtár kéziratára katalógusának megírását. Itt dolgozott Uri nagy szorgalommal és dús eredménnyel, egész 1796-ban bekövetkezett haláláig. Az egykorú angol tudományos világ elismeréssel emlékezett meg róla és boldogult társunk, Goldziher Ignác 17 évvel ezelőtt akadémiai értekezésben méltatta érdemeit.

Lehetetlen az Uri pályájában nem látnunk kicsiben a Stein Aurél honfitársunk sokkal tüneményesebb pályafutásának mintegy előhírnökét. S amikor a nagyobbbat méltán ünnepeljük, szánjuk az emlékezet egy szerény babérlombját a kétszáz év előtt született, ma már majdnem elfeledett magyar elődnek is.

De más tekintetben is hivatkozhatunk magyar előzményekre. Nemzetünk tudósait már ázsiai eredetünk szálai vonzották a világ kultúrájának e bölesője felé. Körösi Csoma Sándor 1820-ban indult oda, hogy soha vissza ne térjen. Tudvalevőleg Tibetben telepedett le s az egész művelt világ becsben tartja a tibeti nyelv megismerése körüli úttörő érdemeit. Vámbéry utazásait leginkább a magyar-török vonatkozások irányították. Középázsia ismeretlen területeinek feltárása volt a gróf Széchenyi Béla expedíciójának célja, mely körül aztán különösen Lóczy Lajos érdemesült.

Ha a Stein Aurél utazásai és kutatásai eredményük tekintetében más nemzetekkel szemben is talán minden eddigit felülmúlnak jelentőségükben, ezt az ő kiváló tehetsége, tudása és szorgalma mellett mindenesetre annak is tulajdoníthatjuk, hogy azokat Nagy-Britannia egész hatalma, tekintélye és anyagi ereje támogatta. Kötelesek vagyunk tehát mi is a tudomány egyetemese érdeke szempontjából éppen a mai felolvasás alkalmából hálás elismeréssel emlékezni meg kitünő tagtársunk új hazája, Anglia nagy érdemeiről és öröömre szolgál, hogy amidőn ezt teszem, körünkben üdvözölhetjük, mint nagyrabecsült vendégünket, a budapesti angol követség magyar titkárát, Szücs urat, akinek megjelenéséért őszinte köszönetet mondok.

És most felkérem Stein Aurél tisztelt tagtársunkat előadása megtartására.

STEIN AURÉL BEVEZETŐ SZAVAI ELŐADÁSA ELŐTT.

Engedje meg igen tisztelt Elnök úr, hogy felettem megtisztelő szavaiért, amelyekkel szerény munkásságomról megemlékezni méltóztatott, lerőjjam legmelegebb köszönetemet. Mielőtt előadásom megkezdéném, szívbeli kötelességemnek tartom néhány szóval megemlékezni arról a nagy veszteségről, amely az Akadémiát és engem magamat boldogult Szily Kálmán elhunytával ért. Közel 28 éve, hogy először és máig utoljára abban a megtiszteltetésben részesültem, hogy az Akadémiában megjelenve előadást tarthattam. Azért térek vissza gondolatban ama rég elmúlt alkalomra, mert Szily Kálmán személyében oly szeretve tisztelt jóakarót és barátot nyertem, amelyet a messze távból nem is remélhettem, nem is érdemeltem.

Az ő meleg barátsága követett mindenüvé, amerre csak jártam, akár Indiában, akár messze benn, Ázsia belsejében, és folyton gyarapodó erővel vonzott vissza abba a szép akadémiai palotába, amellyel fiatalkorom emlékei összeformnak.

Mély szomorúsággal tértem vissza ez alkalommal, amikor immár nem kereshettem fel őt, aki a régi nemes Magyarországot képviselte mindig szememben.

Az ő óhajta volt, hogy mai előadásomat megtartsam; ennek engedve szakítottam időt, rövid európai tartózkodásom alatt sokféle munkám közepette e látogatásra. Bánatomat enyhíti az a tudat, hogy ezzel az előadással szeretett régi jóakaróm kívánságát teljesítem.

E néhány szóval nem akarok elébe vágni ama kegyeletes megemlékezésnek, amellyel az Akadémia készül áldozni e régi kitűnő tagja érdemeinek. De kifejezést kívántam adni, bármily fogyatékosan is, azoknak az érzelmeknek, amelyek eltöltik szívemet, amikor teljesítem utolsó találkozásunk idején kifejezett óhajtasát.

LEGBELSŐBB ÁZSIA: FÖLDRAJZÁNAK HATÁSA A TÖRTÉNETBEN.

Az utóbbi huszonkét év leforgása alatt, valahányszor csak az a szerencse ért, hogy előadást tarthattam szülővárosomban, mindannyiszor alkalmam nyílt beszámolni egy-egy újabb kutató-utazásról, amelyet a brit-indiai kormány megbízásából hajtottam végre sikeresen Belső-Ázsiában. Ma már három ilyen utazásra tekinthetek vissza, mind a három a futóhomok, szélvájta puszták és kopár hegyláncok ama hatalmas területére vezetett, amely területek mai állapotukban összevéve Ázsia holt szívének nevezhetők.

Ezúttal nincs módomban, hogy új utazásokról és fölfedezésekről beszéljek. Harmadik belső-ázsiai expedicióm bőséges aratása — a fölvételek, földrajzi megfigyelések és régészeti leletek nagy sokasága — önmagában rejtette büntetését: az eredmények feldolgozásának és megfelelő részletes közzétételének munkája hosszú évekre lekötött, akár kasmíri hegyi táborhelyemen, akár a British Museumban. A kutatásnak ez a köteles adója és a jelenlegi keleti politika viszonyai 1916 óta megfosztottak tőle, hogy *negyedik* belső-ázsiai utazásom sóvárgott tervét megvalósíthassam. De ez a megkötöttség sem foszthatott meg attól az örömtől — akár London embersűrűs zajgásában, akár kasmíri hegyi táborom békés magányában peregték napjaim — hogy gondolatban fel ne keressem újra és újra a legbelsőbb Ázsia sivatagjaiban végzett kutató munkám színhelyeit.

Ez a néhány megjegyzés elegendőképp megmagyarázza, miért választottam ezt a tárgyat ma esti előadásomul. De még inkább igazolhatja tárgyam megválasztását az a kettős vonzóerő, ami a historikus és a geográfus figyelmét egyképpen ama messze területekre irányítja.

Hol van az az izgató problémákban gazdag föld? Nagyjában úgy határozhatnók meg: ez a föld magában foglalja azokat a

nagykiterjedésű lefolyástalan, magas fekvésű medencéket, amelyek csaknem feleszélességben végignyúlnak Ázsia középső övéen kelettől nyugatig. Északi pereme a T'ien-san, a kínaiak Mennyei hegyeinek hatalmas sorompója, déli pereme a hófedte K'un-lun hegyláncolata, amely Tibet felé határolja el azokat a medence-területeket. Keleti határszélét a Csendes-óceán vízgyűjtő területének elválasztó bástyája szabja meg, a nyugatit pedig a Pámírok óriási hegytömege, a klasszikus világ *Imaos*-a, amelyben az Oxus forrásvizei erednek.

Ha rápillantunk a vetített térképre, azt hihetnők, hogy ezzel a hatalmas kiterjedésű területtel sokkal inkább elválasztó gátat állított a természet a földgömbünkön virágzó nagy civilizációk közé, mintsem hogy e művelődési befolyások keveredését megkönnyítse rajta keresztül. Mert ezen a területen, amelynek hossza egyenes vonalban harmadfélezer kilométer kelettől nyugatig, s ahol legszélesebb, megközelíti az ezer kilométert: a művelésre alkalmas föld szigorúan csak a gyér oázisok szalagjára korlátozódik. Azok közül is csak a legszélső nyugati és keleti oázisokon található elegendő termőföld arra, hogy némiképen is számottevő népességet eltarthasson. A többi csupa élettelen sivatag. Uralkodó vonása a vízszegénység. Legnagyobb részét ezzel a meghatározással jellemezhetnénk legjobban: *merő sivatag*. Hangsúlyozni kívánom a szót: *merő* sivatag, hogy megvilágítsam vele, hogy ez a terület *merőten* elüt azoktól a sivatagoktól, amelyeket a bibliai történetekből, arabs és délafrikai tájak leírásaiból és hasonlókból többé-kevésbé ismerünk. Ezek az — úgy mondhatnók — *szelíd sivatagok* valóban alkalmasak rá, hogy megragadják a városlakó képzeletét, — kivált ha sűrűlakosságú nagy központjainkból vetődik oda — a néptelen magány és nyugalom bővületével. De az ilyen szelíd sivatagok, amelyekben például egész néptörzsek vándorolhatnak erre-arra nyájaikkal; sivatagok, amelyekben lakóhelyükről elűzött, ellenségtől zaklatott népek biztos menedékre lelhetnek több-kevesebb időre — nem olyanok, mint aminők a T'ien-san és a K'un-lun között elterülő hatalmas medencében táruznak szemünk elé.

E medence legnagyobb részét a homokbuckákkal szántott

Taklamakán-sivatag, meg keleti folytatása, a kemény sófede vagy szélvájta *Lop-sivatag* foglalják el 1300 kilométer hosszúságban. Ezekben a sivatagokban a nedvesség hiánya nemcsak az emberi életet fojtja meg, de az állati és növényi életet is. Csaknem ugyanily elriasztók a viszonyok a K'un-lun magas hegyeiben és fennsíkjaiban. De itt mégis van némi növényzet a magasabb fekvésű helyeken, ahol a jégárak közelsége elegendő nedvességet szolgáltat, és azokon a keskeny sávokon, amelyek a gleccsertáplálta folyók mélyen bevájódó szűk szurdokai aljában itt-ott kínálkoznak. A Tárím-medence és a vele keleten határos medencék mentén elszórt oázisok csakis e folyók vizének köszönhetik létüket. Öntözőcsatornák nélkül ugyanis sehol semminemű földművelés nem lehetséges. A légköri nedvességnek majdnem tökéletes hiánya, amely ilyenén viszonyokat teremt, a medencék földrajzi fekvésének folyománya.

Ahol a természet olyan fukar volt adományaival, nyilvánvaló, hogy a talaj, még az oázisokban is, kevés tájképi változatosságot nyújthat. Vajha meg volna bennem az a művészi készség, hogy néhány találó szóban szemléltetni tudnám ezeknek a vidékeknek főbb jellemző vonásait. Sajnos, ez a képesség hiányzik belőlem. Meg kell elégednem vele, hogy összefoglaló áttekintést nyújtsak, hogy úgy mondjam madártávlatból, a különféle övekről, amelyekre főbb földrajzi jellemvonás szerint ez a hatalmas terület tagozódik. Segítségemre lesznek ebben a feladatomban az utazásaimból magammal hozott fényképek.

Leghelyesebb, ha a nyugaton emelkedő hegysorompó felől kezdjük meg áttekintésünket, mert erről hatolt be legkorábban a klasszikus világ, meg India és Perzsia kultúrája, Ázsia belsejébe és onnan Kínába. Ez a hegysorompó a Muztágh-ata. Északon a T'ien-san láncaihoz, délen a jégborította Hindu-kus-hoz csatlakozik. A klasszikus világban *Imaos* néven ismerték. Ezen a hegyláncon fut az Oxus és a Tárím vízgyűjtő medencéinek vízvásztó vonala. Érdekes mégis, hogy a legnagyobb kiemelkedések vonala, amely a Muztágh-ata ormában 7440 méter magasságot ér el és a Kongur még magasabb hegylánc, amelynek egyik-másik csúcsa meghaladja a 7600 métert, keletre vonul el a vízvásztótól.

A Pámirok magas fennsíkszerű völgyeit, amelyekben az Oxus forrásvizei fakadnak, csak futólag érintem, mert kívül esnek azon a területen, amelyekkel ezúttal foglalkozni kívánok. Csak két pontra hívom fel a figyelmet. Az egyik azoknak a kopár felvidékeknek csekély csapadéka, feltűnő ellentétben a magas hegycsúcsok nagykiterjedésű eljegesedésével. A másik észrevétel a közlekedő vonalakra vonatkozik, amelyek a Pámirokon át, vagy a Pámirokon túl vezetnek a Tárím-medencébe. Ezek az útvonalak ütőerei voltak a kereskedelmi forgalomnak és a művelődési kapcsolatoknak, amelyek a Tárím-medencét összekötötték Baktriával és Szogdiánával, e régidőktől fogva iráni népek lakta és a közel-keleti hellénista és buddhista indiai befolyástól átítatott nagy virágzó területekkel.

Ha kelet felé követjük ezeket az útvonalakat, kanyargó szurdokokon keresztül elérjük a Tárím-medence nyugati szegélyét. Mielőtt ebbe behatolnánk, tartsunk előbb szemlét a medencét körülfogó nagy hegyláncokon. Ezeknek a gleccserei nélkül, amelyeknek olvadó vizét a Tárím gyűjti össze, az egész hatalmas terület merőben élettelen volna.

A medence déli szegélyén nyúlik végig a K'un-lun hatalmas hegybástyája. A Pámirok felől kiindulva több magas párhuzamos láncot alkot. Ezek között van a Kara-koram jégárborította vízválasztója, amelyen túl az Indusz vízgyűjtő területe kezdődik. A külső hegyláncokat átszelő útvonalak mind a Kara-koram hágóban futnak össze. Mintegy 5700 méter tengerszínfeletti magasságban vezet át rajta az egyedüli szállító állatokkal járható útvonal India felé.

Keletre a K'un-lun áthághatatlan gátat emel a forgalom elé. A Khotan-oázist öntöző két folyó, a Kara-kás és a Jurungkás, a legészakibb főláncon tör keresztül, amely innen kezdve 6000 méter körüli magasságú gerincben fut tovább mintegy 500 kilométer hosszúságban. De ezeknek a folyóknak mélyen bevágódó szurdokai nagyobbrészt teljességgel járhatatlanok. Csaknem ugyanily áthághatatlan gátat jelent a hegyláncokhoz dél felől csatlakozó kietlen tibeti fennsík. Sok napi járóföldre terjed, csaknem 5000 méter magasságban.

Nagyon eltérő jellegűek, de éppoly meddők és zordonak a

K'un-lun külső lejtői a medence khotani szakasza fölött. Löszborította széles *félsíkságok* (peneplain-ek) mellett olyan területeket találunk itt, amelyeken a víz hosszantartó vajú munkája meredek szaggatott hegygerincek és mély szurdokok tökéletes szövevényét hozta létre. Pedig csak ritka alkalmakkor esik eső vagy hó a növényzettel nem védett kopár lejtőkön. De olyankor aztán az éghajlat nagy szárazsága következtében csak annál hatékonyabb a csapadék ereje.

Keletre a Tárím-medence fölött fölmeredő hegylánc 600—700 kilométernyi hosszúságban folytatódik. A hegylánc északi lejtőjének lába mentén mindenütt kopár sivatag húzódik.

A legkülső K'un-lun északkeleti része megközelítőleg azon a ponton végződik, ahol a Tárím végső szakasza elvész a Lop-nór mocsaraiban. Onnan kezdve a hegysorompó keleti irányt vesz és alacsonyabbra száll. Ami életadó nedvességet a Tibet és Caidam felőli magas völgyek és fennsíkok kapnak, akár az India felől jövő monszún-szelek következtében, akár a Csendes-óceán felől, ez a nedvesség nem jut el a Tárím-medence végső széléig. Ezekhez csatlakozik északkeletre a hajdani nagy Lop-tenger (vagy pontosabban Lop-tó) már történetelőtti korszakban kiszáradt medre.

Legszélső keleti végét megközelíti a Szu-lo-ho folyó vég-szakasza, meg az általa táplált mocsarak lapálya. Kutatásaim, azt hiszem, kimutatták, hogy a Szu-lo-ho-nak ez a lefolyástalan medencéje a geológiai újkorban összeköttetésben volt a Tárím medencéjével. Déli pereme mentén vonul el az Altin-tágh, a K'un-lun-nak a Lop-szakaszra alátéktűző legkülső láncá. Ez amodább beleolvad a Nan-san-ba, a kínaiak «Déli hegy-láncá»-ba.

Keletre haladva a Nan-san középső részébe, jóval nyirkosabb az éghajlat. Világosan rávall ez arra, hogy közeledünk a Csendes-óceán felé. A nedves tengeri szelek hatása alatt bőséges növényzet diszlik ezekben a völgyekben. A K'un-lun kopárságához szokott szemet fölvidítják a Pámirszerű széles völgyek pompás nyári legelői a Szu-csou és Kan-csou folyók forrásai körül negyedfélezer métert jóval meghaladó magasságokban. Még tovább délkeletnek, ahol a havazás és esőzés jelen-

tékenyebb, a Kan-csou felé vezető völgyeket gazdag erdőségek borítják. Itt már közel járunk a Csendes-óceánba ömlő Hoang-ho vízválasztójához.

Innen vissza kell fordulnunk, hogy befejezzük körutunkat körül a hegyeken nyugat felé. Eleinte gyorsabb tempóban haladhatunk, mert az Ecin-gol- és Szu-lo-ho-medencéket északon kísérő sivatag hegységei sem magasságban, sem földrajzi jelentőségben nem vetélkedhetnek a Nan-san hatalmas havasi hegyláncjaival.

Az Ecin-gol-tól nyugatra terül el a Pei-san, vagyis «Északi hegyek» köves sivataga. Ez pedig nyugat felé folytatódik a Szu-lo-ho-medencén túl a Kuruk-tágh (vagyis «Szárak hegyek») török néven ismert hasonlóképpen teljesen sivár hegyvidékben.

A Pei-san és a Kuruk-tágh együttvéve több mint 300 kilométer szélességű torlaszt emelnek a legközelebbi lakható helységek között. Keleti és nyugati részein itt-ott sósforrások rejtőznek a nagy mértékben lekoptatott hegyláncok közötti mélyedményekben. Apró csoportokban át lehet kelni a köves Gobi keleti és nyugati részein. De sem időszakos nomád meg szállás, sem nagyobb népvándorlás nem volt lehetséges itt a történelmi időkben. Még kevésbé volt ez lehető ennek az élettelen sivatagnak középső, tökéletesen víztelen részében. Az egész vidéket gyakorta végigsöprik a még késő tavasz idején is dermesztő hideg szelek: rettegett ellenségei a sivatagot átszelő vándoroknak.

A Hámi-oázistól keletre kezdődik a T'ien-san hatalmas lánc, amely megszakítás nélkül messze túl nyúlik nyugat felé a Tárím-medencén. Ez a hegylánc mindenütt erősen szembeötlő éghajlati választóvonal, a nagy medence és a T'ien-san-tól északra elterülő vidékek között. De minden egyébben is, ami csak függvénye az éghajlatnak, elhatárolja egymástól ezt a két területet. A T'ien-san-hoz északon csatlakozó területek magukban foglalják Dzungária tágas fennsíkjait, amelyek északon egészen az Altái-hegységig és Szibéria déli széléig terjednek, úgyszintén azokat a művelésre vagy legeltetésre alkalmas nagy, termékeny völgyeket, amelyek közül az Ili, Narin, Julduz és Tekesz völgye a legismeretesebb. A T'ien-san északi lejtője

mentén mindenütt határozottan nedvesebb az éghajlat. A síkon és a völgyekben található gazdag legelőkön egymást érik itt a nomád népek hullámai a hunoktól a törökökig és tatárokig.

Jóllehet a T'ien-san hegylánca összefüggő szakadatlan bástyaként mered a magasba, ezt a hegybástyát helyről-helyre hágók szelik keresztül, amelyek az év tekintélyes részében lóháton és szállító állatokkal járhatók. E hágók az északon élő nomád törzsek portyázó csapatainak utat nyitottak, hogy alkalomadtán le-lecsapjanak a déli oázisokra és kereskedő karavánokra.

A Tárim-medencét közrefogó hegysorompókról most már térjünk át magára a medencére. Óriási kiterjedéséről megfelelő fogalmat nyújthat az a tény, hogy a Kászar körüli síkságtól az egykori, kiszáradt Lop-tó legkeletibb öbléig mintegy másfélszer kilométer hosszúságban nyúlik el nyugattól keletig. Legnagyobb szélessége a kucsai törmelékkúptól a K'un-lun kavicsövének lábáig, Nijától délre, teljes ötszáz kilométer. A medence különböző zónái között a legnagyobb magában foglalja a homokbuckák központi nagy sivatagát, a Taklamakánt. Ez a név bizonytalan eredetű török meghatározás.

A hófedte K'un-lun-ból a Járkand folyótól keletre alászálló számos folyó közül egyetlenegy sem tudja elevenen átszelni a Taklamakánt, kivéve a Khotan folyó és ez is csupán a nyár egy-két hónapjában. Valamennyi többi belevész a homok tengerébe. De még a történelmi időkben nem is egy e folyók közül több vizet hordott végső szakaszában. Így a megmívelhető földek határa messze túlterjedt északra a mai vég-oázisok vonalánál. Megdönthetetlenül igazolják ezt azok a romhelyek, amelyeket a Taklamakánban Khotantól északkeletre kikutattam.

E kutatások folyamán azt tapasztaltam, hogy a Taklamakán jellege egész óriási kiterjedésében mindvégig egy és ugyanaz. Elmondható, hogy ez a földkerekség legrettebb futóhomok-sivataga. Akárhonnan hatoljon is bele az utazó, előbb egy olyan zónán kell átvágnia, amelyen még némi sivatagi növényzetet talál. Ennek a zónának nagyon sajátos, érdekes jelensége a tamariszkus-kúp, ezek a kúpalakú és

sokszor sűrűn egymás mellé szoruló halmok. A tamariszkus-növény körül lassan, de szünetlenül halmozódik a futóhomok. A növény nem akar meghalni, tehát felfelé nő, amíg végre az általa felfogott homok a kezdetben egészen alacsony kidudorodásból az évszázadok folyamán tizenöt méteres és még nagyobb magasságot elérő dombbá növekedik. Mélyebben benn a sivatagban már csak porladozó, elfehéredett, időtlen idők óta kihalt fatörzsek dugják ki fejüket a futóhomok fölé meg azok a tamariszkus növényzetet rejtő homokkúpok, amelyekből az élet merőben elköltözött. Végül ezek is eltűnnek a homok halálos sivárságú tengerében, amelyben a hullámvölgyyszerű mélyedések fölött helyenkint száz méternyi magasságba szökő hullámgerincek tarajosodnak.

A szél vájó munkája formálta ezeknek a hatalmas homok-hegyeknek az anyagát: az erodált lösszagygából keletkezett finom és önmagában tökéletesen termőképes port. A sivatagi medencén az év jelentékeny részén nagy heveességgel dúló szelek folytonosan pusztítják a puha agyagos talajt. A szél vájó hatásának eredménye sehol sem oly szembeszökő, mint a párhuzamosan sorakozó barázdák- és gerincekben, amelyek végnélküli egymásutánban borítják a kiszáradt Lop-tenger nyugati partjainál elterülő holt-delta vidéket. Valamikor az ősi Loulan terület apró telepei virágoztak ezen a vidéken.

Ezen a tájon, csakúgy, mint mindenütt a folyók végső szakaszain túl a sivatagban kinyomozott romhelyeken, az egykori lakóházak, sőt az ősi gyümölcsösök és lugasok maradványai is, csak szigetszerűen kimagasló terraszokon találhatók. Magasan kiemelkednek ezek a körülük elterülő szélszántotta kopár talaj fölé. A falak törmeléke és a kidőlt, kihalt fatörzsek maradványai megvédték itt a talajt az elkopástól és ilymódon megőrződött az eredeti térszín: körülöttük azonban egyre mélyebben és mélyebben kivájódott a talaj. Az egykori lakóhelyek régészeti leletei beszédes tanúságai egy geológiai szempontból rendkívül érdekes fizikai folyamatnak. A romok közt talált pontos keltezésű kínai irományok tanúskodnak róla, hogy a szél eróziója folytán a talaj kopása a védtelen térszínen évszázadonként valamivel meghaladja a 30 centimétert.

Az állandó emberi letelepülés lehetősége a Tárím-medencében ama gyér oázisok szalagjára szorítkozik, amelyek a hegyek és a sivatag között vannak. A nagy központi sivataghoz viszonyítva ez az oázisszalag fölötté kis kiterjedésű. A nagyon is száraz éghajlat következtében a földművelést tisztán az öntöző-csatornák teszik lehetővé.

A csapadék hiánya folytán a legeltetés is csak a folyómenti keskeny, bozótos öveken lehetséges. Ezek pedig a történelmi időkben soha nem nyújtottak módot számottevő nomád népség megélhetésére. Csak olyanféle jelentéktelen tanyák lehettek ott, mint manapság a dolán-oké a Járkand folyó mentén, vagy a loplik-ok elszórt családjaié, a Tárím legalsó szakaszán. Ez magyarázza meg, hogy a T'ien-san északi lejtőjén egymást érő vu-szun, száka, jüe-csi, hún, török, tatár és egyéb vándortörzsek — amelyekről az utóbbi két ezredév folyamán a kínai annálisok megemlékeznek — miért elégedtek meg mindig azzal, hogy végigportyázzák és megsarcolják a Tárím-medence oázisait, de soha állandóan meg nem szállották ezeket a hegyentúli területeket.

A megművelhető föld a merő sivatag területéhez viszonyítva mindig elenyésző csekély volt a Tárím-medencében. A vetített térképen látható, hogy a zöld oázisok csupán merő apró pontok és színfoltok a sárga és barna szín hatalmas vásznán. Az oázisok fizikai viszonyaiban mindenütt ugyanaz a felütlő egyformaság, amerre csak járunk. Ugyanazok az öntözés céljából lépcsőzetesen mívelt gabona- és kukoricatáblák vagy gyapotföldek, ugyanazok a fehér nyár- és nyírfákkal szegélyezett kanyargó ösvények, enyhe árnyat, bőséges és jó gyümölcsöt kínáló gyümölcsösök.

Jóllehet a Lop-vidék a legkisebb és bizonyára a legsivárabb a Tárím-medence valamennyi természetes tagozódása között, ez a vidék különös érdekességű mind a geográfus, mind pedig a történetíró számára. Magában foglalja ez a terület a Tárím, végső folyását; a mocsarakat, amelyekben a Tárím vize elvész és túl rajtuk a kiszáradt Lop-tó sófedte medrét a környező kavics-, futóhomok- és szélmarta agyagpusztaságokkal. Ez az egész messzeterjedő vidék — a *Lop*, ahogy ez az ősrégi elnevezés

megjelöli¹ — mai nap voltaképpen lakatlan pusztaság. Mindössze csak három apró faluban, a K'un-lun glacis-jának a lábánál próbálkoztak meg újra a legutóbbi időben a földműveléssel a régi romhelyek közelében.

Ennek a vidéknek földrajzi tekintetben legmeglepőbb jellegű tájéka az a nagy sókéreg-borította tófenék, amelyről kutatásaim során kiderült, hogy 270 kilométer hosszúságban terjed délnyugattól északkeletnek. Legnagyobb szélessége megközelíti a 150 kilométert. Helyén a történelemelőtti korban sóstenger terült el, amelyet a Tárím-medence vizei tápláltak, amikor Közép-Ázsia éghajlata nedvesebb volt. Már azokban a régi időkben, amikor a kínaiak megismerkedtek vele, — több mint kétezer évvel ezelőtt — ugyanilyen sivár pusztaság képét mutatta e terület. Más volt akkor a képe annak a most ugyancsak élettelen vidéknek, amely északnyugatra csatlakozik hozzá. Ebben a sivatagban, amelyen csak kevés futóhomok takarja a kopár agyagot és amelyen szabadon munkál a szél koptató ereje, jól fölismerhető száraz folyómedreket fedeztünk fel. Kutatásaim megmutatták, hogy ezek a folyómedrek a rég kiszáradt *Kuruk-darjá* («Száraz folyó») egykori deltájához tartoznak. Helyenkint apró telepek voltak egykor ezen a vidéken: a *Lou-lan*-terület helységei, ásataim színhelyei.

Amióta Sven Hedin mint első ráakadt ezek egyikére, ásataim a *Lou-lan* terület számos romhelyén bőséges régészeti anyagot hoztak napvilágra. Teljes bizonyossággal kitűnt, hogy a *Kuruk-darjá* a Krisztus utáni negyedik század kezdetéig hordta vizét egészen a manapság teljesen száraz, kihalt deltáig. Régészeti leleteimből az is kitűnik, hogy ezen az egykor lakható földön haladt keresztül a *Szu-lo-ho*-tól a Tárím-medencébe vezető legkorábbi kínai útvonal.

Ez az út átszelte a *Lou-lan*-tól keletre elterülő sókéreg-borította tófeneket, aztán egy északkelet felé terjedő öbölzerű mélyedésben haladt a *Szu-lo-ho* felé. Úgy látszik, hogy régebben, — de geológiailag nem nagyon régmúlt korban — a *Szu-*

¹ A *Lop-nór* elnevezés, amely a földrajzi irodalomban elterjedt, mongol eredetű és ott helyben ismeretlen.

lo-ho folyó mostani végső medencéjéből még a hajdani Lop-tengerbe folyt a víz. E hajdani sóstó világosan szembetűnő déli partvonalala mentén halad el az a nehéz útvonal, amelyen Marco Polo utazott a sivatagon keresztül Lop-ból Tun-huang-ba. Ma is jár még rajta néha-néha karaván, ama néhány téli hónapban, amikor az útvonal mentén található sósforrások jegéből iható vízre tehet szert az utazó. Ezen az úton tovább-haladva még át kell szelnünk egy fantasztikus szélvájta agyagteraszokkal környezett száraz tófenéket, amíg eljutunk a Szu-lo-ho-medence legalsó részébe.

A Szu-lo-ho medencéjében nem időzünk soká, mert habár kelet-nyugati kiterjedése meghaladja a 350 kilométert, természeti jellege csak olyan egyforma, mint szerepe a történetben. Eltekintve az aránylag jelentékeny Tun-huang-oázistól, meg néhány kisebb lakható helységtől, alig találunk a Szu-lo-ho-medence teknőjében egyebet kopár kavicslejtőknél, a melyek délen a Nan-san-ból, északon a kietlen Pei-san fennsíkjairól szállnak alá. A magas hegyek és pusztá sivatagok közé ékelődő Szu-lo-ho-medence jelentősége abban rejlik, hogy természetes és könnyen védhető «korridort» alkot északnyugati Kínából Belső-Ázsiába. Különösen a Tun-huang-oázisnak volt nagy fontossága ebben a tekintetben a régi időkben: az oázis termékei megkönnyítették a rajta túl messze távolba vivő sivatagi út használatát.

Ahol a Szu-lo-ho-teknő véget ér keleten, a Jü-men-hszen-oázis közelében, egy csaknem észrevehetetlen vízválasztó átvezet egy sokkal kisebb lefolyástalan medencébe. Ennek végső lapálya északra van a kis Hua-hai-cu- vagy Jing-p'an-oázistól. A Hua-hai-cu-medencén túl a középkori kínai Nagy Fal híres Csia-jü-kuan kapujánál elérjük a legkeletibb lefolyástalan területet, amellyel e fejtegetésekben foglalkoznunk kell. Ez a terület a Kan-csou folyó gleccserforrásaitól és a Csendes-óceán vízválasztójától, délkeleten, azokig a mocsaras tómedrekig terjed, amelyekben a Szu-csou és Kan-csou folyók egyesült vizét szállító Ecin-gol elenyészik. Ha leszállunk a magas Nansan-hegységből, elébb kies alpesi völgyekbe érünk, amelyeknek bőséges növényzetét a Csendes-óceán felől jövő eső és hó táplálja. Ezeknek

alján aztán jól megmívelt földek széles öve nyúlik el, a Richt-hofen-hegylánc lába mentén, ezerötszáz ezernyolcszáz méter magasságban. Mindenütt könnyű itt az öntözés, kelet felé pedig nélküle is bőségben terem a föld.

A fentebbiekben röviden érintett kedvező fizikai viszonyok következtében e termékeny öv nagyon fontos közlekedő vonallá vált a történetben Kína és Belső-Ázsia között. Századokon át tartott már a kínaiak küzdelme északi szomszédaikkal, a birodalmukat örökké fenyegető hún törzsekkel, míg végre a nagy Vu-ti császár idejében (140—80 Kr. e.) nagy erőfeszítések árán kínai kézre kerültek a Nan-san északi lejtői. Ennek a hódításnak megint kikerülhetetlen következménye lett a kínai birodalom ama Közép-Ázsia felé terjeszkedő politikája, amely 2000 évvel ezelőtt nyitotta meg a Szu-lo-ho mentén Lou-lan-ba és ilyen módon a Tárím-medencébe vezető utat.

*

Ezzel be is fejeztük a futó áttekintését annak a hatalmas területnek, amely csaknem egy évezreden át főszíntere volt egy fontos történelmi folyamatnak: értem a távol keleti, indiai és nyugati művelődéseknek egymásra hatását és kereszteződését.

A történet Csang Cs'ien kalandos küldetésével kezdődik. Ezt a fiatal tisztet a korábbi Han-dinasztiához tartozó nagy Vu-ti császár Kr. e. 138-ban kiküldötte a «nagy jüe-csi» törzshöz Belső-Ázsiába. Ebből a törzsből váltak ki később az északnyugati India szittya hódítói. Csang Cs'ien feladata volt, hogy megnyerje segítségüket Kína ősi ellenségei, a *hsziung-nu*-k ellen, akik később a húnok néven jelentek meg Európa történetében. Ezek a hatalmas nomád törzsek, tekintélyes szövetségbe tömörülve, évszázadokon át nyugtalanították Mongólia felől a birodalom északi területeit. A jüe-csi-k törzsét két évtizeddel előbb elűzték a húnok a Nan-san hegyalján levő régi birtokukból; a kiüldözöttek messze elvándoroltak nyugat felé és új királyságot alapítottak az Oxus mellett. Csang Cs'ien küldetése kudarcot vallott. A húnok elfogták; tíz évet sínylődött a húnok fogságában. S mikor végre elérte a jüe-csik törzsét,

ezek nem vállalkoztak rá, hogy visszaforduljanak kelet felé és bosszút álljanak a húnokon. Jóllehet küldetése voltaképpen meghiúsult, Csang Cs'ien arra volt hivatva, hogy új korszakot nyisson Kínának a külvilággal való gazdasági és politikai kapcsolatainak tekintetében.

Csang Cs'ien-nek teljes tizenhárom évi távollét után másodmagával végre sikerült visszatérnie Kínába, a Tárím-medencén keresztül. Egyetlen kísérője maradt életben a száz közül, akikkel útjára indult. Nagy érdeme, hogy kézzelfogható híreket hozott a közép-ázsiai országokról, amelyeken átutazott: azokról a gazdag területekről, amelyek a mai Ferghána, Szamarkand, Bokhára és Balkh-nak felelnek meg, sőt Perzsia meg India még távolibb tájairól. Ő volt az első, aki föltárta a kínaiak előtt, hogy azoknak a barbár törzseknek a gyűrűjén túl, akik közé országuk körös-körül be volt ékelve, nagy civilizált népek élnek.

Vu-ti császár hamar megértette, mily hasznos lenne, ha Kína közvetlen összeköttetésbe léphetne ezekkel a népekkel. Az ország belső rendje és biztonsága ez alatt az erélyes császár alatt különösen kedvezett a kifelé való terjeszkedésnek. Ennek a politikának bevallott célja az volt kezdetben, hogy utat nyisson az Oxus-vidék nagy és virágzó területei felé, különösen Baktriába. A Nan-san északi lejtője még a húnok kezében volt és ez a körülmény elvágtatta a természetadta országutat a Tárím-medence és az Oxus-vidék felé. Ezért tehát a kínaiak erőfeszítései elsősorban ezek ellen fordultak. A háborús szerencse hamarosan megjutalmazta Vu-ti császár kísérletét. A győzelmes ütközetek egész sora után Kr. e. 121-ben fölszabadította a húnok uralma alól a mai Liang-csou és Kan-csou vidékét. Még néhány éven át be-betörték ugyan a húnok, de 115-ben végképpen vissza kellett vonulniuk a sivatagtól északra.

Ezt a katonai előnyomulást a Belső-Ázsiába vezető nagy útvonal mentén nyomon követte a kínai politikai missziók szervezése a Tárím-medence államaiba és túl rajtuk egészen Baktriáig és Perzsiáig. Semmi kétség, hogy a kínai ipari termékek közt, amelyeket Csang Cs'ien missziója és egyéb küldötségek magukkal vittek nyugatra, a finom selyemszövetek voltak a legnevezetesebbek. Ezek ettől fogva Parthián és

Szírián keresztül eljutottak a Földközi-tenger partjára. Alább sorát ejtem, hogy elbeszéljem, miképpen bukkantam rá ilyen régi kínai díszített selyemszövetekre, éppen annak az útvonalnak a mentén, amelyen a kereskedelmi forgalom vitte őket, Lou-lan területén keresztül. E finom művű selymek hamarosan elterjesztették a hírét a «selyemszövő Széresz»-nek, szerte a görög és római művelődés nagy központjaiban. (Innen veszi eredetét a selyem szó is.)

Kína nyugati térfoglalásának úttörőjét a császár magas rangra emelte és «a nagy utazó» névvel tüntette ki érdemeiért. Csang Cs'ien nem sokkal élte túl kitüntetését. Kínába való visszatérése után körülbelül esztendőre — Kr. e. 115-ben — meghalt. De a kapcsolat, amelyet megteremtett, megmaradt, sőt rohamosan élénkült az érintkezés Kína és a nyugati országok között. Kínai történelmi följegyzések tanuskodnak róla, hogy «egymás sarkában jártak a több száz főre szaporodó követségek végig az úton». Különben van okunk hinni, hogy sok esetben magánjellegű kereskedelmi vállalkozások is kiaknázták ezeket az alkalmakat.

Vu-ti császár belső-ázsiai politikáját alapjában gazdasági célok mozgatták. Ha nem is óhajtott volna Kína szövetségre lépni a rettegett húnok ellen olyan harcias törzsekkel, mint a jüe-csik és a vu-szunok: a nyugattal való háborítatlan érintkezés biztosítása hamarosan elkerülhetetlenül szükségessé tette volna a politikai és katonai terjeszkedést abban az irányban. A kínai missziók ugyanis idővel rosszul jártak a Tárímedencén keresztül vivő útjukban. Az arrafelé eső területek lakosai és fejedelmei egyre-másra megsarcolták, sőt egyenesen meg is támadták őket. A húnok rettegett hírv portyázó lovasai időről-időre ráütöttek a Lou-lan- vagy a Lop-vidéken át nyugat felé tartó karavánokra.

Hamarosan nyilvánvalóvá vált a katonai védelem szükségessége túl a Nan-san északi tövében meghódított területeken. Nem is találta készületlenül a kínaiakat ez a helyzet. Mindjárt az első hódítás után, amikor megszállották azt a nagy természetes «korridor»-t, megkezdték a katonai kolóniák letelepítését és egy nyugatnak tartó védőfal építését. Ez a fal nyilván össze-

függésben volt azzal a Nagy Falnak nevezett védőfallal, amelyet Sih Huang-ti, a Han-dinasztia híres elődje, a Kr. e.-i harmadik század utolsó negyedében építtetett védelmül a hún portyázók ellen. Semmi kétség, hogy a régibb Nagy Falnak ez a nyugati meghosszabbítása elsősorban a Belső-Ázsiába vivő újonnan megteremtett útvonal védelmét célozta. Sih Huang-ti korábbi Nagy Falának tisztán olyan védelmi jellege volt, amilyen jelleget szoktunk közönségesen tulajdonítani a késő középkorban emelt «kínai falaknak». Vu-ti császár fala azonban messze pillantó terv alapján folytatott terjeszkedő politika biztosítására épült. Szembeszökő az analógia közte meg a régi római birodalom határfalrendszere, a *limes* között. Az újabb régészeti kutatások világában kitűnt, hogy a római *limes* vonalai eredetileg integráns részei voltak a birodalom nagy hadászati célú útrendszerének.

Második és harmadik expedícióm kinyomozhattam és kiutathattam ennek a régi kínai *limes*-nek a maradványait legnyugatibb végétől a Szu-lo-ho végső medencéjében, egyenesen keresztül az Ecin-golig, összevéve mintegy 650 kilométer hosszúságban, mindvégig merő sivatagon át.

Az események rohamosan követték egymást. Mint oly gyakran a történetben a kereskedelem érdekében megindult és eleinte békés célú előnyomulás mihamar hathatós politikai befolyás és katonai erő támogatására szorult. A kereskedelmi forgalom megkívánta a lobogó védelmét, mint annyszor a világ-történetben. Kína belső-ázsiai politikája úgylátszik kezdettől fogva sokkal inkább Ta-jüan-ra (vagyis Ferghánára) és Nyugat-Turkesztán nagy, termékeny területeire szegezte szemeit, mint a Tárím-medence elszórt oázisaira. Nyilvánvaló földrajzi okai voltak ennek, mert hiszen ezek az utóbbiak sem a mívelhető területek nagysága, sem a népesség száma, sem pedig a várható kiaknázás mértéke tekintetében nem mérkőzhettek az előbbiekkel. Különben is a Tárím-medence oázisai messze estek a nagy nyugati kereskedelmi központoktól. Viszont Belső-Ázsia ama fontos nyugati országai és Kína között nagy volt a távolság. Ebben bízva, Ferghána lakói utóbb már arra bátorodtak, hogy kiraboljanak, sőt felkoncoljanak egy-egy ilyen császári küldöttséget.

A kínai *prestige* persze gyors megtorlást követelt ekkora sérelemre. Kr. e. 104-ben Kína büntető expedíciót küldött Ferghána ellen. A vállalkozás tökéletes kudarcot vallott. A Loptó kiszáradt sósmedrén átvívó út fáradalmaitól és a nélkülözésektől elgyötrött haderőnek csak maradványa jutott el Ferghánába. Ott egy város ostrománál teljes vereséget szenvedett a sereg. Visszatérőben Tun-huangot már csak «minden tizedik ember érte el elevenen», amint ezt a kínai forrásokban olvashatjuk. Hogy ezt a siralmas kudarcot helyreüssék, a kínai birodalomnak egész erejét latba kellett vetnie. Így aztán Kr. e. 102-ben Li Kuang-li kínai tábornok 60,000 főnyi új hadsereggel kelt útra Tun-huang-ból.

Ezúttal a természet minden akadályán diadalmaskodott a kínaiak okos, szervező tehetsége. A kínai tábornok 30,000 emberrel eljutott Ferghána fővárosába és ez a haderő elegendő volt a győzelem biztosítására. Ferghána népe meghódolt. Kína tekintélyét ez a nagy győzelem annyira megerősítette, hogy a Tárím-medence apró államai sorra elismerték a császári fennhatóságot. Ettől fogva — kétségtelenül azért, hogy féken tartásák őket — intézkedések történtek az útvonal biztosítására Tun-huang-tól nyugatra. Az út mentén katonai állomásokat létesítettek. Messzebb nyugatra a Tárím-medence fő útvonala mentén földmívelő gyarmatosokként katonákat telepítettek le, hogy az ezután küldendő missziók stb. élmezését biztosítsák.

Ettől fogva a kínai fenhatóság a nagy természetes útvonalak mentén, amelyeket a Tárím-medence oázisainak füzére szolgáltatott, szakadatlanul fennmaradt több mint egy évszázadon át, amíg csak belső zavargások Kínában meg nem döntötték a korábbi Han-dinasztia uralmát, a mi időszámításunk kezdetén.

Ez a hosszú uralom sokkal inkább volt köszönhető a kínai politikai adminisztrátorok diplomáciájának, valamint a kínai műveltség magas *prestige*ének, mintsem a fegyverek erejének. Klasszikus szerzők írásaiból tudjuk, hogy a kínai iparművészet legszebb termékei — a széreszi selyemszöttek — szakadatlan özönlöttek ebben az időben nyugat felé. A Közép-Ázsiába vivő «nyitott út» e korszakában ment végbe Kína, Irán és India művelődéseinek első keveredése, amelyről a Tárím-medence rom-

helyeinek régészeti kutatása oly világosan tanuskodik mindvégig a mohamedán idöket megelőző korban. Minden okunk megvan rá föltételeznünk, hogy a Tárim-medence oázisainak földmívelő lakossága már előbb is századokon keresztül ahhoz a fajhoz tartozott, amelynek nagyobbbrészt különböző indo-európai nyelveken írott okmányait és irodalmi emlékeit föltártuk a Kr. utáni harmadik és nyolcadik század között elhagyott romhelyeken. Más tekintetben is földrajzi tényezők szabták meg egészen különleges módon a Tárim-medence e fő történelmi szerepét. Ez a terület volt az a csatorna, amelyen át egyrészt Kína ősi civilizációja, másfelől Perzsia és India, — a két utóbbi már hellénista befolyásokkal telítve — első ízben jutottak egymással hosszabban tartó kapcsolatba. A természet, amely megtagadta a legelőterületeket a K'un-lun és T'ien-san közt elterülő ropant medencétől, oltalmazta meg ezt a földet, hogy valaha is nagy népvándorlások színhelyévé válhasson. Egyúttal meg is óvta ezt a földet a népvándorlásokat rendesen követő megrázkódtatásoktól.

De a húnok északon továbbra is veszedelmes szomszédok maradtak. Elzárták a T'ien-san északi lába mentén vivő útvonalat. A kínaiak szervezett támogatást nyújtottak a déli lejtők mentén levő kis fejedelemségeknek. A húnokat ilyen módon távoltartották ettől a területtől, ahol, ha le nem telepedhetnek is, hosszabb időre, könnyen megzavarhatták volna a közlekedést és megsarcolhatták volna az oázisokat. Kr. e. 60-ban a kínaiak, «a nyugati vidékek védőgenerálisá»-nak erélyes vállalkozásával hatalmukba kerítették a kívül eső kis Turfán-medencét is. Jól megművelt oázisai a keleti T'ien-san-tól délre terülnek el. Velük fontos oldalvédet kapott a nagy északi kereskedelmi út.

Ha meg akarjuk érteni az okokat, amelyek arra készítették a kínaiakat, hogy szembeszálljanak a nyugati vidékekre vivő út elriasztó természeti akadályával, jól emlékezetünkbe kell vésni a Tárim-medence birtoklásának kivételes fontosságát és értékét; mert hiszen ez az az átjáró, amely a kínaiak politikai és kereskedelmi térfoglalását nyugat felé biztosította. Az 1907. és 1914. év telén megkezdett kutatásaim lehetővé tették, hogy

a rettentő homoksivatagokon, kavicsos és sós pusztaságokon keresztül kinyomozzam teljes hosszában azt az útvonalat, amely Vu-ti császár misszióit és expedícióit szolgálta.

Induljunk el Kína felől, Kína északnyugati tájairól, a nagy Kan-szu tartományból. Láttuk már az Ecin-gol és Szu-lo-ho lefolyástalan medencéinek leírásában, hogy a Nan-san északi lejtőinek termékeny hegyalja könnyen járható és védhető természetes korridorként szerepelt nyugat felé. A Nan-san északi lejtői bőségesen öntözik ezt a vidéket. Egészen Szu-csou-ig teljesen elegendő termést produkál akármekkora számú ember- és állatállomány számára, amit csak katonai mozdulatok vethetnek ezekre a tájakra. Szu-csou-tól kezdve a hajdankori út, akárcsak a Kínai-Turkesztánba vezető jelenlegi «országút», apró oázisokon át visz, a Szu-lo-ho nyugati partja mentén, egészen Tun-huang-ig. A folyótól északra terülnek el a Pei-san Gobi kavics- és kősvatagai, messze el a legkeletibb T'ien-san lábáig. Jóllehet roppant kopárok ezek a sivatagok, apróbb csoportokban hajdanta is áthatolhatók voltak, akárcsak manapság. Ezért volt szükség arra a védelemre, amit Vu-ti császár határőrvidéke nyújtott a hún betörések ellen.

Tun-huang oázisa akkor is, mint mai nap, utolsó pontja volt a mivelhető területnek. Tun-huang-tól nyugatra, a Szu-lo-ho végső mocsaraiig csupa merő kavics-sivatag terül el. Bármily kopár ez a vidék, kutatásaim éppen itt vetették felszínre a legmeglepőbb tanubizonyosságait annak, hogy milyen mélyrepillantó alapossággal dolgozott itt a kínai szervezőképesség, hogy a Tárím-medencébe vivő nehéz út használatát biztosítsa, amióta csak megnyílt ez az útvonal. Szembeötlő bizonyítékát nyújtja ennek az ősi útvonal mellett ma is meglehető rombadólt katonai raktár tekintélyes nagysága és szilárd építése.

Már a határfal építése idején és azóta is mindmáig rendkívüli száraz éghajlat uralkodik ezeken a tájakon. Ez tette lehetővé, hogy e végtelen pusztá elhagyatott határszél mentén sok oly igen érdekes leletre tegyek szert, amelyek világot vetnek a kétezer évvel ezelőtt itt uralkodó életre. A fatáblácskákra írt kínai irományok százai között, amelyeket napfényre hoztam a romokban heverő őrtornyokban és állomásokon, soknak a

keltezése a Kr. e.-i első század legelejéről való. A legújabb keletű okmányok a Kr. u.-i második század közepéről származnak. Ezeknek az írományoknak legnagyobb részét, nemcsak fára, de selyemre és néhány esetben papirosra (a legrégibb ismert papirosra) írt okmányokat, sekély mélységű hulladékrakásokban találtam. A katonai tisztviselők «papirkosaraiból», ha ugyan így nevezhetem, kerültek ki a «szemétre». Sokszor csak néhány ujnyi kavicsréteg védte őket. Hogy mégis megőrződtek, meggyőzően bizonyítja az itt több mint két évezred óta uralkodó rendkívül száraz éghajlatot.

A geografus szempontjából hasonlóképpen érdekes az a nyilvánvaló bizonyíték, amit a határfal nyújt a rombadőlt őrállomásokkal és őrtornyokkal. A falat mindvégig rétegesen rakták föl: gondosan megerősített rőzsenyaláb és döngölt agyag- vagy kavicsrétegek váltakoznak benne. Ez az építési mód kiválóképp alkalmas rá, hogy ellenálljon a természet legrombolóbb erejének a sivatagi vidéken: a szüntelen tartó szél-erózió pusztításának. Azokon a részeken, ahol a határfal párhuzamosan fut az uralkodó széliránnyal, a fal a mai napig tekintélyes magasságban maradt fenn: helyenkint három méter és még ennél is magasabb. Az ilyen látszólag csekély ellenállású anyagokból épült fal fennmaradása további döntő bizonyossága annak, hogy az éghajlat, a fal építése, tehát több mint két évezred óta, szélsőségesen száraz kellett hogy legyen.

A határfal nyugati végén túl a hajdankori útvonal irányát már csak néhány előretolt őrtorony és maga a térszín jelöli. Az utóbbi világosan mutatja, hogy a régi kínai útvonal első szakasza, csak úgy, mint a Lop-vidék felé vivő mai karavánút, a Bés-toghrak pusztaszerű völgye mentén haladt nyugat felé. Csak itt visz járható út a Kuruk-tágh víztelen sivataga és a Kum-tágh («homokhegység») magas buckái között.

A természeti nehézségek, amelyekkel a határfal végén túl meg kellett küzdeniök a kínaiaknak, igen tetemesek voltak. Az útjuk elé gördülő akadályok teljességgel leküzdhetetleneknek tűnhettek volna fel attól a ponttól kezdve, ahol az út elérte a kiszáradt sóstó medrét. Pedig ezen át kellett kelniök Loulan felé, hogy elérjék a Kuruk-darjá hajdani deltáját. De a

derék kínaiak mindenkor sokkal szívesebben szálltak szembe a természet nehézségeivel és veszedelmeivel, — bármily elretentők is ezek, — mint hogy megküzdjenek olyan ellenségekkel, akik okatlan készséggel teszik kockára saját életüket, no meg a másokét is!

Bés-toghrak meglehetősen sós vizű kútjánál a hajdankori út elválik a mainap csak ritkán használt karavánúttól, amelyen egykor Marco Polo vándorolt és egy fokozatosan táguló száraz öböl északi széle mentén folytatódik. A történelemelőtti sós-tónak jól szembetűnő partja és annak sókéreglepte, többnyire kemény, de itt-ott még süppedékes medre között még felbukkanik valami gyér sivatagi növényzet. Kutatásba egy pár helyen vizet is találtunk, persze sós volt. Föltehető, hogy a régi kínai útnak ezen a Bés-toghrak-on túl eső és mintegy 120—130 kilométernyi hosszú szakaszán vándorló utasok helyenkint még félig-meddig iható vízre is tehettek szert és valami csekély sást és cserjét is találtak állataik számára.

Mindamellettnagyobb karavánok és katonai csapatok szállítása elé ez a Tun-huang-tól (a hadműveleti bázistól) oly távoleső pusztaság bizonyosan súlyos akadályokat gördített. De ezek a nehézségek eltörpülnek azokhoz a rettentő akadályokhoz képest, amelyekkel meg kellett küzdeni az e szakaszon túl Lou-lan felé vivő úton. Mintegy 25 kilométerrel túl azon a ponton, ahol manapság e növényzet nyoma — de iható víz már nem — található, a sókéregborította nagy öböl, amelyet az út követ, benyílik a kiszáradt Lop-tó medrének legkeletibb részébe. Innen kezdve egészen addig a pontig, ameddig valamikor Lou-lan felől víz folyt, lehetetlen feladat lett volna számomra kinyomozni azt a vonalat, amelyen a kínai utasok és csapatok régente Lou-lan felé jártak. Egyenes vonalban még jó 150—160 kilométernyi távolság fekszik közbe.

Fordított irányban, Lou-lan-ból jövet, lehetett csak megkísérelni a régi út kinyomozását a siker némi reményével és aránytalan kockázat nélkül.

1914-ben végeztem sikeres ásatásokat a Lop-sivatagnak azon a romhelyén, amelyet Sven Hedin fedezett föl elsőként a Kuruk-darjá kiszáradt deltájában. Kitént, hogy ezek a romok

egy egészen a Kr. u.-i harmadik századig lakott kínai állomás helyét jelölik. Ez az állomás nyugati hídfőként szolgált, Lou-lan területén, a Lop-sivatagon át Tun-huang-ba vivő út mentén. A nedvesség és a növényzet eltűnte óta szüntelenül munkáló rendkívüli szél-erőzítő meredek agyagterraszok és árkok szövényét véste bele a talajba és csaknem teljességgel elhordta az egykor szilárd falakat. Midőn innét északkeletre kutattam a terepet, újra meg újra oly leletekre bukkantam, amelyekből világosan kitűnt, hogy a régi útvonal Kína felé, legalább első szakaszán, ez irányban haladt.

E leletek közt egy temető volt az első, mintegy hat-hét kilométernyire, elszigetelten emelkedő agyagterrasz (mesza) tetején. Gyors ásátás nyomán sírgödrök kerültek napvilágra, korábbi temetkezés sokfajta emlékével, amelyeket kegyes kezek hordtak együvé, talán kevéssel azelőtt, hogy Lou-lan-t végleg odahagyta a lakosság. Az ott talált szép ábrákkal szőtt sokszínű selymek, csak, úgy mint damaszkok sokasága, valóságos meglepetésként hatott művészi stílus és technikai tökéletesség dolgában. Kézzelfogható példái voltak a kínai selyemszövés ama remekeinek, amelyek Lou-lan-on keresztül vándoroltak egykor a klasszikus nyugat felé.

Ezek a Krisztus-korabeli és még régibb kínai szövöttesek különös érdeklődésre tarthatnak számot, merthogy éppen a legkorábbi selyemkereskedés útvonalán kerültek napvilágra. Hasonlóképpen fontos a távol Kelet és Nyugat korai kapcsolatainak kutatója előtt az a megfigyelés, hogy a díszített gyártmányok között vannak félreismerhetetlenül hellenisztikus stílusban készült kiválóan finom munkájú gyapjú gobelinek töredékei. Szembeszökő bizonyosságai ezek annak a művelődési befolyásnak, amelynek szintén terjesztője volt ez a sivatagi út századokon keresztül, de megfordított irányban.

Folytatva utunkat északkelet felé, hamarosan elhagytuk az utolsó száraz folyómedret, amelyet egykor a Kuruk-darjá táplált. Ma vadnyárfák és tamariszkusok évszázadok óta kihalt fatörzsei jelzik a meder szegélyét. Azután egy kis *castrum* romjaihoz értünk. Kétségtelen, hogy valamikor előretolt támpontul szolgált ez a táborhely a Tun-huang-ból erre tartó úton. Falai

váltakozó rétegekben felrakott, gondosan megerősített rőzse-kötegekből és döngölt agyagból épültek. Minden építési részlet tekintetében olyannyira megegyeztek a legnyugatibb kínai *limes* falával, hogy semmi kétségem sem maradt az építés időpontja tekintetében. Mind a kettő a kínaiaknak a Tárím-medencébe való első katonai előnyomulása idejéből származik.

Az éghajlat ősidők óta tartó szárazsága és az a körülmény, hogy egy magas szélvájta terrasztetején fekszik, biztosította a fennmaradását annak az előretolt figyelő állomásnak is, amelyet valamivel odább északkeletre nyomoztam ki. Sírokat találtunk itt, s bennük a kis erőd őrseit hajdanában szolgáltató bennszülött lou-lan-i embereknek tetemeit. Több közülük oly kitűnően volt konzerválva, hogy úgy éreztem, mintha szemközt állnék azzal a félmomád pásztor- és vadásznépességgel, amely a kínai leírások szerint lakta Lou-lan vidékét. Vonásaik közel rokonságra vallanak azzal a *Homo alpinus* típussal, amely — amint az antropometriai mérésadataim összehasonlításából kitűnik, — a Tárím-medence népességének faji összetételében ma is uralkodó. Közel jártunk itt annak a területnek keleti határához, amelyet hajdanában elért még a folyó életadó vize. Tovább kelet felé, ameddig a szemem ellátott, minden csupa esillogó só, a kiszáradt tómeder hirdetője.

Az egymásután fölfedezett maradványok helyzetéből következtettem, hogy az ősi útnak északkelet felé kellett folytatódnia. De ez az irány derékszögben lekanyarítani látszott bennünket arról az útvonalról, amelyen előző térképfelvételeink nyomán kellett keresnem a Bés-toghrak-völgy nyílásához vivő egyenes utat. Ez a megfigyelés nem hatott bátorítóan. Bizonyos volt, hogy az előttünk elterülő föld az emberi élet semmi szükségletét nem fogja nyújtani. Víz semmiképp sem remélhetünk. Gondos előkészületre volt szükség, hogy ezen a tökéletesen víztelen sivatagon keresztül biztonsággal átvághassunk. Legalább tíznapi járóföldre becsültem a távolságot. Súlyos próba elé állította ez az előző hetek fáradságaitól máris erősen megviselt tevünket. Ezért tehát elsőbb is az Áltmis-bulak messze sósforrásait kellett felkeresnünk, a Kuruk-tágh lábánál, északon, hogy tevénk néhány napi legeltetéssel új erőt gyűjt-

senek a további útra. Ott sásfélére számítottunk, meg arra is, hogy a sós víz jegét felolvasztva vízhez juttathatjuk állatainkat.

Így is történt. Áltmis-bulaknál kiegészítettük a nekünk embereknek a megélhetésre szükséges jégkészletünket; tüzelőt is vittünk magunkkal egy pár tevéen a jég olvasztására. Másodnapra a kis előretolt őrhely közelébe értünk. Túl rajta jószerecsém úgy akarta, hogy fölfedezzem egy rombadólt őrtorony csaknem teljesen elmállott maradványait. Az őrtorony típusa teljesen hasonló volt a *limes* őrtornyaihoz. Rajta túl nem volt többé semmi rom, amely vezérelhetett volna. Olyan földre értünk, amelyen a történelmi időkben, csakúgy mint manapság, sohasem volt sem növényi, sem állati élet.

Mégis, amikor az iránytű segítségével északkelet felé kormányoztam lépteinket, az agyag és sókéreg teljességgel kopár sivatagában: ismét és ismét segítségünkre jött a jószerecsé különös, érdekes leletek alakjában. Mintha csak meg akartak volna nyugtatni, hogy igazam volt, amikor rábízтам magamat a kínaiak topográfiai érzékére és föltételeztem róluk, hogy helyesen fölismerték az okokat, amelyek ez útirány mellett szólottak, bár egyelőre megdöbbenőnek látszott. Elég lesz, ha éppen csak megemlítem itt a legmeglepőbbet e leletek közül.

Az egykori delta végét jelző holt növényzet utolsó nyomai is régen eltűntek már, amikor egyszerre rábukkantunk valami kétszáz kínai rézpénzre. Ott heverték elszórtan, mintegy negyven lépésnyi vonalon, a sókéregborította agyagos talaj felszínén. Határozottan fölismerhető irányú egyenes vonalban szóródtak el ezek a pénzek: északkeletről délnyugatnak. Negyszögletesre kilyukgatott pénzek voltak a Han-dinasztia idejében vert pénzek fajtájából és olyan vadonatújak, mintha akkor kerültek volna ki a pénzverőből. Nyilván megoldódhatott a pénzeket összefűző zsinór és így potyogtak ki a zsák vagy láda nyílásán, amelyben szállították. Mintegy hatvan lépésnyire ettől a helytől, ugyanabban az irányban, bronz nyílhegyek heverték, szemmel láthatólag használatlanok. Alakra, súlyra pontosan egyezők azokkal a nyílhegyekkel, amelyeket mint a Han-dinasztia korának rendes lőszereit jól ismertem a tun-huang-i határfal mentén talált leletekből. Semmi kétség, hogy a Han-uralkodók

idejében Lou-lan felé igyekvő valamelyik katonai szállítmány potyogtatta el ezeket a pénzeket és nyílhegyeket. Az pedig, hogy ott maradtak a földön és nem szedték föl őket, azzal magyarázható, hogy a karaván nyilván éjtszaka menetelt és a rendes útról letért egy kissé, bár irányt nem tévesztett.

Ugyanaznap este hatalmas szélvájta terraszkok összevisszaságába jutottunk. A szeszélyesen kivésett szélmarta agyag furesa figurái rombadólt tornyok, tempiomok és házak illúzióját keltették. Másnap kemény sókéreg-bevonta szélvájta dombok elriasztó tájára értünk. Nyilván ez a vidék volt az, amelyet a lou-lan-i útról szóló kínai följegyzések «a fehér sárkánydombok» rettegett nevén emlegetnek. Szegény tevéink lábát, de a miénket is, ugyancsak megerőltette ez az élesre összeszabdalt térszín. De még keservesebb volt a tudat, hogy szembe kell majd szállnunk a Lop-tó holt medrének kemény sóskérge felületével.

Kínai pénzek és fémtárgyak szerencsés lelete az ősi út egy pontján, amely pihenőhelye lehetett a karavánoknak, arra készített, hogy egyenesen keletnek csapjak a Lop-tenger medre felé. Másnap átvágtunk a kiszáradt tengerfenéken és bebizonyult, hogy jó ösztönöm vezérlet. A mintegy 32 kilométernyi út ezen a kőkemény medren keresztül emberre, állatra roppant gyötrelmesnek bizonyult. A kemény sókéreg lepényszerű darabokba szakadozott és ezek ferdén emelkedő sógerinceket alkotak. De később a térkép-terepfelvételünkéből kiderült, hogy nem rövidíthettük volna meg a sóstó fenekén való átkelést, ha csak többnap járőföldre ki nem térünk észak felé.

Régészeti leleteink tanuskodtak a hajdankori forgalomról. Érmek és üveggyöngyök bukkantak föl a hajdani sósmocsár keleti partjain, ahova a «fehér sárkánydombok»-nak újabb övén keresztül jutottunk el. Három napig a keleti part mentén vándoroltunk, amíg megérkeztünk ahhoz a fokhoz, amely mögött a Bés-toghrak völgye nyílik. Ott az ősi kínai út vonalát világosan mutatta egy darabig a széles egyenes útnyom, amelyet a szállító állatok s valószínűleg szekerek is véstek századokon keresztül a sókéregborította talajba.

Hogy miképpen szervezték meg és bonyolították le a kínaiak

azt az élénk nagyarányú forgalmat, amelyről a kínai évkönyvekből tudunk, ezen az elriasztó sivatagon keresztül, ahol sem víz, sem tüzelő, sem legelő nem kínálkozott: bizony érdekes probléma. De ezzel most nem foglalkozhatunk. Bizonyos, hogy rendkívüli szervező erő kellett hozzá, hogy gyakorlatban megoldhassák ezt a feladatot. De ily kiváló képesség és erélyesség nélkül nem is biztosíthatták volna a kínaiak az átjárót a Tárím-medencébe vivő «korridor»-on keresztül a messze távolba. Méltán tekinthetjük ezt az eredményt a szellem diadalának az anyag felett.

A Belső-Ázsián keresztül így megalapozott forgalom első ízben a mi időszámításunk kezdetén zavartatott meg, amikor — a korábbi Han-dinasztia utolsó uralkodói idején (Kr. e. 6.— Kr. u. 5.) — Kína belső rendje rohamos hanyatlásnak indult. Hatvan éven át szabadon éreztethették hatalmukat a húnok a Tárím-medencében, örökké fenyegetve a birodalom északi részeit. Végre a határok hatékony megvédésének a szükségesége kényszerítette Kínát, hogy megújítsa terjeszkedő politikáját Belső-Ázsiában.

Kr. u. 73-ban mozdult meg a birodalom, Ming császár uralkodása alatt, a húnok ellen: elvették tőlük a katonailag nagyfontosságú Hámi-oázist. De a messzefekvő hely nem volt soká tartható. 77-ben Hámit is, Turfánt is kiűritették a kínaiak.

Csak tizenhárom évvel később foglalták el újból Hámit a kínaiak. Ezalatt az idő alatt játszódtak le a Tárím-medencében azok az események, melyek végül elvitathatatlanul Kína hatalma alá hajtották ezt a nagykiterjedésű átjáró földet. Pan Cs'ao, a legnagyobb katona-államférfi Kína belső-ázsiai politikájában, újra megteremtette a tényleges császári tekintélyt az egész Tárím-medencében. Lop vidékén kezdve fokról-fokra meghódította Khotan, Járkand és Kászar fejedelmeit, nem a fegyverek erejével, hanem fennhéjázó beszéddel, ügyes diplomáciával. Pan Cs'ao jelmondata, amint azt a császárhoz intézett emlékiratból tudjuk, ez volt: «Fölhasználni a barbárokat a barbárok ellen».

Pan Cs'ao győzelmei nyomán a kínai politikai befolyás terjedt nyugat felé, túl a Pámirokon. Diplomáciai összekötte-

tésbe lépett Kína a parthusokkal és küldöttséget menesztett, hogy közvetlen érintkezésbe jusson vele, a messze Szíriába. A küldöttség a Perzsa-öbölben elérte a tengerpartot Kr. u. 97-ben. Pan Cs'ao hajlott korában, császári kitüntetésekkel elhalmozva 102-ben tért vissza Kína fővárosába. Kevésre rá meghalt. Kína tekintélye és hatalma akkoriban emelkedett tetőfokára Belső-Ázsiában.

Ebben az időtájban utaztak keresztül *Scythia extra Imaon-on*, vagyis a Tárím-medencében Maës Titianus macedóniai kereskedő szállító ügynökei. Ezeknek a tudósításaira támaszkodik Tyrusi Marinus és az ő nyomán Ptolemæus, az alexandriai geográfus, adataikban azoknak a karavánoknak az útjáról, amelyek a távol *Szeriké*-ből, vagyis Kínából vitték a selymet a nyugati országokba. Alighanem ugyanebben az időszakban indult meg a Vörös-tengeren és az Indiai-óceánon át az a tengeri forgalom, amely közvetve, Indián át, vagy közvetlenül, árúcserét bonyolított le Kína és Egyiptom, meg Szíria kereskedelmi városai között.

A belső-ázsiai szárazföldi út jelentőségét ez eleinte nem érintette. Annál jobban megsínylette az utóbbi útvonal az akkortájban bekövetkezett helyi eseményeket. A császári tekintély hovatovább elhalványodott a nyugati tartományokban a birodalom fokozódó belső gyöngesége következtében. Így tartott ez mintegy száz esztendeig, míg aztán 220-ban végleg megbukott a Han-dinasztia.

Ezt az eseményt a «Három Királyság» korszaka követte. Versengő dinasztiák osztottak meg Kínán. Ezekben a zavaros időkben nem lehetett fönntartani a tényleges kínai fennhatóságot a Tárím-medence egész területén. Mindamellett vannak rá jelek, hogy ez az átjáró továbbra is nyitva állt még a keletről és nyugatról jövő kereskedelmi forgalomnak és művelődési behatásoknak.

A jelek, amelyekre utaltam, nem szorítkoznak csupán azokra a rövid adatokra, amelyeket munkatársam, Chavannes, a tudós francia szinológus tett hozzáférhetővé a *Vei lio* és *Csin* évkönyvekből. Bőséges régészeti bizonyítékokat szolgáltatott két nagyon érdekes romhely föltárása. Az egyik az a régi lakó-

hely, amelyet a Nija folyó végén túl ásattam ki a sivatag homokjából; a másik romhely Lou-lan kínai állomása. Keltezett irományok bizonyítják, hogy mind a két helyet a harmadik század végén hagyták el lakosaik.

A nijai romhely emlékeiből különösen könnyű képet alkotni az ott egykor uralkodott életről. A helybeli tisztviselők és birtokosok házainak gondos építése, ügyes készítésű bútorok és házi eszközök, finom fafaragások és más egyéb leletek mind a művelődés magas színvonaláról tanuskodnak. Az iparművészet termékei erős hellénista behatás jeleit mutatják; ez a behatás Irán keleti részéből és India északnyugati határszéléről szivárgott be oda Ázsia legbelsejébe.

Az indiai — főleg buddhista — művelődés erős behatása nagyon meglepően tükröződik a házak romjai alól, no meg a mellettük talált szemétdombokból kikerült írott emlékek nagy tömegében is. A nijai romhelyen százával hoztam napfényre a fatáblákra írt okmányokat. Levelezés, főleg hivatalos iratok, szerződések, számlák, jegyzetek és hasonlók kerültek így nagy számban kezembe, valamennyi régi indiai nyelvű és írású. Ez a nyelv és ez az írás volt használatos az időszámításunk kezdetét megelőző és követő első századokban India északnyugati határszélén és Afghanistanstán szomszédos részein. De ez a fából való leleményes levél-«papiros», amelyre ezek az írások irattak, kétségtelenül kínai találmány. Másrészt a lou-lan-i állomáshely romjai közt talált síremlékek túlnyomó többsége kínai nyelvű.

Csaknem ugyanily világosan magunk elé idézhető az élet fizikai képe, megeleveníthető szemünk előtt a rég letűnt korok gazdasági élete ezekben a régi helységeken. A nijai romhelyen egész határozottsággal látható a gyümölcsöskertek és lugasok egykori fekvése és elrendezése, jelzik őket a gyümölcsfák és nyírfák tizenhat évszázad óta kihalt törzsei. A lakóházak kerítései, a szántóföldeket határoló élősvények maradványai még kilátszanak a futóhomokból. Sok helyütt az öntözőcsatornák is kinyomozhatók még, amelyek hajdan az életet jelentő vizet szállították ide a megmívelt földekre. A Nija folyó végét világosan jelzi a száraz medrén még átnyúló gyaloghíd; másutt a

kiszáradt medret tökéletesen belepték a tamariszkus-kúpok vagy elborították a homokbuckák. Itt és egyebütt a régészeti bizonyítékok egyértelműleg elénk tárják a helységek elnéptelenedését közvetlenül megelőző időkben ott uralkodó éghajlati viszonyokat. Éppoly száraz volt akkor is a helyi éghajlat, mint azóta mindig, mind a mai napig. Mi volt az oka, vagy mik voltak az okai e régi lakott helyek elnéptelenedésének? Ez a kérdés az előbbi egyöntetű, fontos megállapítás világában különösen érdekelheti mind a geografust, mind a historikust. Az utóbbi időkben kiváltkép ráterelődött a figyelem erre a kérdésre a történelmi korban végbemenő sokat vitatott «kiszáradási elmélet»-tel való összefüggésben. Itt mindössze két megfigyelést óhajtok hangsúlyozni. Ezeket különösképpen szem előtt kell tartaniok azoknak, akik ezzel a problémával Belső-Ázsiára vonatkozólag foglalkoznak.

Az egyik, hogy megértsük és végiggondoljuk, mily sokféle kezdeti oka lehet az elnéptelenedésnek — talán minden helyen más és más — mielőtt elfogadnók *a priori* akárcsak kísérleti elméletül azt a föltevést, hogy az oknak minden egyes esetben összefüggésben kell lennie az általános vagy részleges *desiccatio* valamelyes korszakával. Ahol a letelepülés bármely fokon is, csupán a mesterséges öntözés segítségével lehetséges, a fejlődés vagy hanyatlás eshetőségét sokkal inkább befolyásolja az emberi tényezők bizonytalansága, mint ahol a természet maga gondoskodik a szántóföldek nélkülözhetetlen nedvességéről. Az emberi tevékenységet befolyásoló tényezők sokfélék lehetnek és gyakran igen komplikáltak. A tényezők megállapítása, amelyek döntően közrehatottak az ilyen művelésre valamely korszakban, vajmi nehéz feladat ott, ahol semmi határozott följegyzés erről nem maradt ránk; mert egészen eltérő jellegű emberi tényezők olyan eredményekre vezethetnek, amelyeket nem ismerhetnek fel azok, kik évszázadok multával nyomozzák az eredmények okait.

A Tárim-medencében ilyenképpen az okok egész láncolata — teljesen vagy legalább részben emberi eredetű okok — játszhatott közre abban, hogy az oázisok területben megfogyatkozzanak, avagy a félreesőbbek tökéletesen elnéptelenedjenek.

Ilyen okok lehetnek: hosszantartó háború, belső zűrzavar; a folyómedrek eltolódása, amelynek folytán a meglevő csatornatorkolatok hasznavehetetlenné váltak s az így támadt nehézséggel az odavaló lakosság elegendő munkaerő híján nem tudott megbirkózni; a kereskedelmi forgalom és közlekedés más irányba terelődése. Mindezen okokat és az oázisok életére való kihatásukat illusztrálják a legújabb időbeli tapasztalatok.

Ily különféle okok mind ugyanarra az okozatra kell hogy vezessenek; az eredmény minden egyes esetben az, hogy a művelés alatt álló területen megszűnik az élet. Nyilván ugyanez lett volna a következménye annak is, ha az öntözésre szükségeltető víz mennyisége valami tisztán természeti ok folytán tetemesen megfogyatkozott vagy teljesen elapadt volna. Az ily módon elhagyott és a sivatagnak végleg átengedett helységek elnéptelenedésének az időpontja több-kevesebb pontossággal megállapítható az éghajlat szárazsága folytán megőrződött régészeti maradványokból. Nyilvánvaló azonban, hogy a kritikus kutató nem lesz hajlandó az elnéptelenedést egy különleges ok rovására írni (akár természetes, akár emberi okéra) mindaddig, amíg biztos följegyzések, vagy félreismerhetetlen régészeti tanúságok végleges bizonyítékot nem szolgáltatnak a kezébe. Sajnos, az e területen átkutatott romhelyek egyike sem vetett még felszínre ilyen megdönthetetlen bizonyítékot.

Van azonban még egy másik megfigyelés, amely szem előtt tartandó, ha a kiszáradás kérdésével foglalkozik valaki, belső-ázsiai vonatkozásban. Ez a következő: A nijai romhely északi részét több mint száztíz kilométer távolság választja el a jelenlegi Nija-oázis legközelebbi pontjától, ahol manapság a földmívelés még lehetséges. Az öntözővizet ugyanaz a folyó szolgáltatja ma, amely mintegy 1700 évvel ezelőtt szállította a vizet a most homokba temetett ősi romhely szántóföldjeire. Lou-lan romhelyén ez az eset még szembeszökőbb. A legközelebbi művelés alatt álló terület a Tárim mellett, amelyet ma az a víz öntöz, amelyet hajdanában a Kuruk-darjá hömpölygetett Lou-lan felé, csaknem pontosan 200 kilométerre van nyugat felé a Kuruk-darjá (száraz folyó) vizéből egykor öntözött terület legszélső pontjától.

A nijai romhelyen meglepő és tökéletesen világos példa áll előttünk a folyó hosszának és víztömegének megfogyatkozására. A folyó iránya tekintetében semmi változás. Térképfelvételeink mutatják, hogy ma is egyenesen a romhely *irányában* folyik a folyó. A Lou-lan romhelyen is minden okunk megvan feltételeznünk, hogy szintén jelentékenyen megfogyott a víz hozzáférhető tömege ama régmúlt idők óta, amikor a Koncse-darjá és folytatása a Kuruk-darjá táplálta a lou-lan-i romoktól keletre és délre kinyomozott nagykiterjedésű deltavidéket.

Ha ezeket a megfigyeléseket szemügyre vesszük, két megállapításra kényszerülünk, megdönthetetlen régészeti bizonyítékok alapján. Az egyik, hogy a Tárím-medence nagy teknőjében uralkodó éghajlat — visszamenőleg azokig a korokig, amelyekből régi leleteink és visszaemlékezéseink vannak — éppoly száraz volt hajdanta, akárcsak ma. A másik megállapítás, hogy ugyanezen történelmi kornak folyamán nagy mértékben megfogyatkozott a folyók víztömege a Tárím-medencében.

Lehetséges, hogy a geológiai és meteorológiai kutatás egy vagy más föltevésen alapuló magyarázatot tud majd adni rá, minek tulajdonítandó a nyilvánvaló ellentét a két megállapítás között. Én rám ma az a magyarázat hat a legmeggyőzőbben, amelyet régi jóakaróm, Sir Sidney Burrard ezredes, az Indiai Térképező szolgálat volt főnöke, fűzött ehhez a kérdéshez. Második utamból való visszatértemkor, 1908 végén, előszóval mondta el nekem fölfogását. Újabban egy másik hivatott megfigyelő, dr. von Ficker jelezte ugyanezt a véleményt az Oxus medencéjében uralkodó hasonló viszonyokról.

Ez az elmélet a folyók víztömegének megfogyatkozását az őket tápláló gleccserek összezsugorodására vezeti vissza. A gleccserek összezsugorodását magát pedig azzal magyarázza, hogy a gleccserekben, fent a magas hegyek között tekintélyes jégtömegek vannak elraktározva, amelyek még az utolsó jégkorszak hagyatékai. Ezek a jégtömegek a mostani interglacialis korszak enyhébb éghajlati viszonyai következtében lassan, de állandóan csökkenőben vannak. Ez a lassú, szüntelenül tartó folyamat elegendőképpen megmagyarázhatja az öntözőcsatornák táplálására szükségeltető víz megfogyatkozását, a történelmi

korokban jöllehet magának a medencének az éghajlata észrevehetőleg mitsem változott e geológiaiilag mérve igen rövid időszak folyamán.

Sir Sidney Burrard két ténnyel támogatja fölfogását. Az első a legészakibb K'un-lun gleccsereinek maiglan is igen tetemes nagysága. Amint terepfelvételeim is mutatták, ezek a jégárak olyan nagykiterjedésűek, hogy nagyságuk nincs arányban a hegyláncra hulló évi havazás mértékével. A másik érvet a K'un-lun gleccsereit ellepő görgeteg rendkívüli tömege szolgáltatja. A görgetegtakaró vastagsága valóban meglepett, ahányszor csak ott jártam a Khotan folyó forrásvizeinek gleccserei között. Ez a görgetegtakaró nagyon hatékony védelmet nyújthat a megelőző jégkorszakból eredő «holt» jég vagy, amint mondhatnók, «fosszilis» jég megóvására.

De akármilyen magyarázattal igyekezzünk is összeegyeztetni a két ellenmondónak látszó fizikai megfigyelést, a tudomány mai állásában nem remélhető, hogy biztos választ kaphatunk arra a kérdésre, mi volt a közvetlen oka annak, hogy a lakosság elhagyta ama bizonyos régi lakóhelyeket. A kritikával dolgozó tudós nem hagyhatja figyelmen kívül az emberi tényező és az emberi cselekedetek sokféleségét; nem fogadhatja el azt az okoskodást, hogy mivel mindkét régi oázist nyilvánvalóan ugyanazon időtájban hagyta el a lakosság és engedte át a sivatagnak, szükségképpen ugyanaz az ok játszott közre mind a két helyütt. Bizonyos, hogy mind a két hajdanta mivelhető hely a negyedik század kezdete óta alkalmatlanná vált az állandó lakásra, merthogy nem lehetett többé biztosítani az öntözésre szükségeltető vizet. De szembeszökő hiba lenne föltenni, hogy a *posthoc*-ban benne foglaltatik a *propter hoc* és azután ilyen föltevés alapján kísérelni meg a magyarázatát a Tárím-medence, avagy általában Belső-Ázsia történelmi fejlődésének feltételezett éghajlati változásait.

A helyett, hogy efféle okoskodásokba bocsátkoznánk, lássuk inkább, bárha csak nagy vonásokban, milyen szerepet játszott földrajzi tényezőként a Tárím-medence, mint a Kelet és Nyugat «korridor»-ja, Belső-Ázsia történelmének későbbi korszakaiban.

Mialatt Kínát versengő dinasztiák — közülök nem egy

idegen eredetű — földarabolták egymás között, a húnok a negyedik század folyamán fölkerekedtek nyugat felé, hogy végül a Duna, Rajna és a Pó vizében itassák meg lovaikat. Következett az a korszak, amelyben különféle nagy oázisok fejedelmei vetélkednek a Tárím-medence fennhatóságáért. Végül is az egész terület, a tőle északra és nyugatra eső hatalmas territóriumokkal együtt, jó egy évszázadra a húnok egy visszamaradt ágának az uralma alá került. Ezt a népet a kínaiak *dzsuan-dzsuan*-nak, Nyugat-Ázsia népei pedig *hefthaliták*-nak vagy *fehér húnok*-nak nevezték el.

Sem ez az uralom, sem az ezt megelőző hatalmi versengés nem lazította meg a kínai civilizáció gyökereit az oázisokban és nem bénította meg a buddhista tanok és irodalmi befolyás állandó beáramlását ellentétes irányban, Irán keleti szélé és India felől. A vallási és szellemi kapcsolatok növekvő megszilárdulására világot vetnek a kínai buddhista zarándokok utazásai, akik ez időtájban vándoroltak a Tárím-medencén át a buddhizmus szent helyeire a távol Indiába. Elbeszéléseik világosan megmutatják, miképpen keveredtek a mindkét oldalról beözönlő művelődési befolyások azokon a területeken, amelyekre ellátogattak a zarándokok, mielőtt átkelvén a Pámirokon és Hinduks-on, leereszkedtek India északnyugati határszélére.

A hatodik század harmadik negyedében a nomád népvándorlás új hulláma, amely a Tien-san mentén vonult nyugat felé, az ú. n. nyugati török törzsek nagy szövetségét urává tette annak a hatalmas belső-ázsiai birodalomnak, amely odáig a hefthaliták vagy fehér húnok uralma alatt állt. A törökök is, mint elődjeik, megelégedtek vele, hogy megadóztassák a legelőterületeiktől délre eső mivelt területek népeit. Ez az oka, hogy a Tárím-medence és a tőle nyugatra fekvő gazdag vidékek között zavartalanul fönnmaradhatott az érintkezés.

A kínai hatalom fokozatos megszilárdulásával, a T'ang-dinasztia trónralépte után, 618-ban az északnyugati határszéleken a szigorú elzárkózás politikája csakhamar helyt adott a nagyarányú terjeszkedés politikájának. Jelentékenyebb hadműveletek számára akkor már csak egyedül a T'ien-san keleti része mentén vivő út volt alkalmas. Ezért tehát mindenekelőtt

Hámi-t, majd Turfánt kellett a török fennhatóság alól «felszabadítani». A nyugati törökök belsőleg meggyengült hatalmát 660-ban törte meg végleg Kao-csung császár hadserege. Kína ezzel igényt szerzett az uralomra a törököknek az Altái-hegységtől az Oxus-on és Hindukus-on túl terjedő óriási birodalma fölött.

Kína belső-ázsiai terjeszkedésének ez újabb időszaka sem volt zavartalan. A békés érintkezés áldása sem kísérte ezt a kort. Abból, hogy Kína a nyugati törökök uralma alatt álló messzeterjedő birodalom örökébe lépett, csakhamar komoly bajok fakadtak. Az ú. n. «Négy helyőrség»-ben állomásozó kínai haderőknek nemcsak a Tárím-medence oázisait kellett védeniök, hanem a T'ien-san-tól északra terjedő területeket is. Ezek a földek csábító legelőterületei voltak a nomádoknak, s így örökös zavargásoknak színhelyévé váltak. Az Altái és T'ien-san között, amiként ma is, nem szűnt meg a nyugtalan török törzsek jövősemenése, torzszalkodása.

Még komolyabb volt az a veszély, amelyet a tibetiek fenyegető magatartása rejtett magában, akiknek katonai ereje rohamosan emelkedett akkoriban. A nyolcadik század közepe felé új veszedelem viharfelhői tornyosultak. A tibetiek délről fenyegették a határokat és ugyanakkor nyugaton az Oxus-medencében állandó előnyomulásban volt az arabs uralom. A tibetiek törekedtek kezét fogni az arabokkal a közös ellenség, Kína belső-ázsiai fennhatósága ellen. Az Indusz völgye mentén előnyomuló tibetiek a mai Gilgit-en és Jászín-on keresztül már átkeltek a Hindukus jégfedte hegyláncán és így az Oxus legfelső völgyébe hatoltak. A tibetiek és az arabok fenyegető egyesülése abba a veszélybe sodorta a kínaiakat a Tárím-medencében, hogy keletről és nyugatról két tűz közé kerülnek.

E komoly stratégiai veszedelem ellen minden áron védekezniök kellett. Ez a kényszerhelyzet készítette vállalkozás talán a legemlékezetesebb mindazok között, amelyekkel Kína valaha tanúságot tett a rettentő földrajzi akadályok fölött diadalmaskodni tudó szervezőképességéről.

A «Négy helyőrség» helyettes «védőgenerálisa», Kao Hsziencsi 747-ben Kásgarban 10,000 főnyi csapatot gyűjtött és ezt a tekintélyes sereget a Muztágh-ata hegyláncnak hágóin és szur-

dokain át a Pámirok és az Oxus legfelsőbb szakaszának kietlen magas völgyeibe vezette. Hogy miképpen volt képes ekkora haderőt élelmezni és fenntartani a «Világ tetejé»-nek minden segélyforrást nélkülöző magas hegységi vadonaiban, olyan probléma, amelynek megoldása bármely mai korbeli tábor-kart ugyancsak zavarba ejtene. Miután szerencsésen egyesítette erőit Szarhad-ban, Vakhán legmagasabb lakható pontján, Kao Hszien-csi átkelt az Oxus-on és tökéletesen leverte a Baroghil-hágót védő tibeti sereget. A Baroghil a Hindukus egyetlen átjárója, amely katonai csapatokkal hozzáférhető e vidéken.

De még nevezetesebb haditette volt a kínai tábornoknak, hogy ezek után 3000 emberrel átkelt a Darkót mont-blanci magasságú igen nehéz gleccser-hágóján (4750 m). Kétszer volt alkalmam átkelni a Darkót-on. Meg vagyok róla győződve, hogy az a kevésszámú brit tiszt, közöttük Barrow tábornok régi barátom, Lord Kitchener és Lord Rawlinson, akik a Hindukus alkotta indiai védvonal tanulmányozása folyamán megismerkedtek Kao Hszien-csi e csodálatos haditettének színhelyével, teljes mértékben méltányolták volna e vállalkozás nagyságát. A legyőzendő fizikai nehézségek tekintetében, amelyekkel a kínai csapatoknak szembe kellett szállniuk, a Darkót-hágón és a Pámirokon való átkelés túlszárnyalja azokat az emlékezetes alpesi átkeléseket, amelyeket az európai történelem jegyzett fel oly híres hadvezérekről, mint Hannibal, Napoleon és Szvaroff.

Kao Hszien-csi expedíciója méltán nagy *prestige*-t szerzett a kínai fegyvereknek. De ez a tekintély nem menthette meg a kínai haderőt Belső-Ázsiában egy nagy vereségtől. Két évvel később az arabok és szövetségeseik, a fellázadt török törzsek, Taskend mellett tökéletesen tönkrevérték Kao Hszien-csi hadseregét. 750 körül a dél felől benyomuló tibetiek elfoglalták Tun-huang-ot és a környező területeket a Nan-san tövében és így elvágták a Tárim-medencét a kínai birodalommal való minden közvetlen közlekedéstől. Ennek dacára a kínai igazgatás tisztviselői és a helyőrségek elszigeteltségükben is kitartottak további négy évtizeden át a Tárim-medencében. Hősies, bár homályos fejezet ez Belső-Ázsia történetében.

A T'ang-dinasztia bukását követő ötödfél évszázad sötét korszaka a Tárím-medence történetének. Ez a korszak tanuja volt az iszlám térfoglalásának nyugat felől; a kan-szu-i határ-vegek pedig egymásután a tibetiek, ujugrok és tanguto'k uralma alá kerültek. Ezzel együtt fokozatosan gyérült, majd teljességgel megszűnt ennek a területnek a kapcsolata a tulajdonképpeni Kínával.

Az ujugrok törzse, ez az életrevaló török néptörzs, letelepedett a keleti T'ien-san mentén. Ez volt az első a nagy török faj népségei közül, amelyben megvolt a képesség a nyugati művelődés fölszívására, akár keresztény, akár mohamedán éren szívárgott is az be hozzájuk. Más török fajú törzsek is, amelyeket vállalkozó szellemük és bátorságuk Európa felé vezéreltek, tanúságot tettek ugyanerről a képességükről, meg arról a készségről, hogy a nyugati civilizációt asszimilálják és a maguk nemzeti egységébe befogadják a meghódolt nagyobb műveltségű népek idegen fajú elemeit. Így történhetett ez a honfoglaló magyarokkal. Ezeknek az itt csak futólag érintett tulajdonságoknak köszönhető, hogy szerte a Tárím-medencében századok óta és maiglan is mindenütt a török az egyedül uralkodó nyelv. Mindamellet a bennszülött lakosság — amint azt a T. A. Joyce munkatársam által elemzett antropometriai adataim tanúsítják — nagyjában megőrizte a *Homo Alpinus* típust jellemző testi vonásokat. Ez a szép típus tisztán fennmaradt a Pámír-vidéki iráni nyelvű hegylakók között, és a Tárím-medence oázisaiban is alig-alig mutat némi keveredést az igazi török vérről.

A mongolok vagy tatárok nagyszabású fölkerekedése a nagy Dzsingiz-khán — Ázsia Napoleonja — alatt a tizenharmadik század első negyedében, hatalmas változásokat teremtett egész Ázsia politikai viszonyaiban. Amikor Dzsingiz-khán meghalt Kan-szu-ban, 1227-ben, csudálatos hódításai már valamennyi országot egyesítették a mongol «Nagy Khán» uralma alatt a Fekete-tengertől a Sárga folyóig. Az egész Ázsián végignyúló birodalom egyesítése közös fennhatóság alatt újra meggyitotta az utat a közvetlen összeköttetés és kereskedelmi forgalom számára Kína, a Közel-Kelet és Európa között.

Több mint egy évszázadon át zavartalanul áramlott kelettől nyugatig és nyugattól keletig a forgalom a T'ien-san mindkét hegyalján átvonuló karavánutakon. Azon följegyzések közt, amelyek fennmaradtak a messze «Cathay»-ba igyekvő nyugati küldöttségek, kereskedők és utazók leírásaiból, a részletek pontosságában, emberi érdekességében messze kimagaslik Marco Polo, a legnagyobb középkori utazó halhatatlan munkája. Megbecsülhetetlen ez a munka a geográfus számára. Jószerencsém úgy akarta, hogy expedicióm on nyomon követhettem a nagy velencei utazót, útja egész vonalán az Oxus-tól Kansou-ig. Örülök annak, hogy örökbecsű könyve most, amint hallom, teljes magyar fordításban megjelenik.

A mongol uralom Kína fölött, amelyet Marco Polo még teljes virágzásában látott Kublai-khán kínai császár alatt, belső hanyatlás következtében Kublai trónralépése után egy évszázadon belül összeomlott. A kínai Ming-dinasztia uralma lépett a helyére és ez beérte vele, hogy szorgos ellenőrzéssel megvédje az északnyugati határokat. A szigorú elzárkózásnak ez a politikája megfojtotta a kereskedelmet.

Így tartott ez a tizenhetedik század végéig, amikor a T'ien-san-tól északra letelepült dzungár nevű mongol törzseknek növekvő hatalma a kínaiakat újabb előnyomulásra kényszerítette Belső-Ázsia szívébe. 1755-ben sikerült csak a nagy mandzsú császárnak, Cs'ien-lung-nak, közvetlen kínai közigazgatás alatt egyesíteni megint az egész Tárim-medencét és a tőle északra elterülő Dzungáriát. A kínaiaktól isztán védelmi célzatú politikája, akárcsak a Han és T'ang uralkodók alatt, íme megint Kína terjeszkedésére vezetett, végig egy óriási belső-ázsiai területen, el a Pámiroktól és az Altai hegyekig.

A kínai uralom mind a mai napig fennmaradt ezen a területen, mindamellett, hogy a birodalom belső gyöngülése folyton fokozódott. A tungánok vagy kínai mohamedánok lázadása okozta megrázkódtatás a tizenkilencedik század harmadik harmadában sem vetett véget ennek az uralomnak. Ennek a magyarázatát abban leljük meg, hogy Kína belső-ázsiai határai a történelem folyamán most első ízben érintkeztek egy nagy civilizált hatalom határaival, aminő a múlt századbéli orosz

császárság volt. Ez a hatalom úrrá tudott lenni határszéli népei fölött és fokról-fokra megfékezte őket nomád vándorlásaikban. A mohamedán lázadás a Tárím-medencét egy évtizedre zavarokba döntötte. A teljes felfordulást a nyugat-turkesztáni Jákúb-bég erőszakos uralma követte. Oroszország ideiglenesen megszállotta Kuldzsát és a termékeny Ili-völgyet és ez könnyítette meg 1877-ben a kínaiaknak az «Új birodalom» visszafoglalását.

A Tárím-medence oázisainak népei nagyon is vegyes érzelmekkel emlékeznek vissza az «önmaguk fölött való szabad rendelkezés» e rövid, de gyászos emlékű korszakára. Megbízható forrásokból úgy értesültem, hogy némely oázis népessége azokban a zavaros időkben felére olvadt. Bizonyos, hogy a megmivelt terület mindenütt jelentékenyen csökkent a zavargások következtében.

Az oázisok fűzére a T'ien-san és a K'un-lun között ma már nem az a nagyforgalmú nevezetes kereskedelmi vonal, ami valaha volt. A derék, türelmes tevék, amelyek végigbaktatnak olykor-olykor e nagy utakon, éppoly szívósak és igénytelenek, akárcsak a Csang-Cs'ien vagy Marco Polo tevői voltak a messze hajdankorban. Amily kicsi a forgalom, aligha fogja egyhamar a kattogó motor és a dübörgő vasút fölváltani őket a legbelsőbb Ázsiában.

Kínának, mint belső-ázsiai hatalomnak nagy történelmi multja s e mult hagyományai még megvédelmezik e vidék békéjét, amelynek sorsát íme végigkísértük az évezredekben. Reméljük, e hagyományos tekintélynek a jövőben is meglesz hozzá az ereje, hogy elhárítsa tőle a ma bajokat és szenvedéseket, amelyekből kevésbbé védett szomszédja, Orosz-Turkesztán oly bőségesen kivette a részét a legutóbbi esztendőkből.

SIR AUREL STEIN

INNERMOST ASIA: ITS GEOGRAPHY AS A FACTOR IN HISTORY

On January 3rd, 1925, Sir Aurel Stein read a paper on *Innermost Asia: its Geography as a factor in History*. It dealt with the part which the elevated drainageless basins between Tibet in the south and the great Tien-shan range in the north have played for two thousand years as a natural corridor for the interchange of the civilizations of China, India and the West. This vast region stretching for close on 1600 miles from east to west is for the most part occupied by deserts of drifting sands, wind-eroded steppe and bare gravel. Nature by denying to this region adequate atmospheric moisture and grazing grounds has protected it from becoming the scene of great nomadic migrations and of the upheavals entailed by them. Cultivation all through historical times has there been entirely dependent on irrigation and hence restricted to a thin string of oases along the foot of the encircling mountains.

The safe trade route passing through these oases was first opened when the Chinese in the last quarter of the second century B.C. forced the Huns to the north of the Tien-shan and then pioneered a track into the Tarim basin through the Lop Desert. China's policy of Central-Asian expansion at first aimed at securing an open road westwards for its exports, and particularly for its silk fabrics, the most valuable of its industrial products, of which it long retained a monopoly. The necessity of safeguarding this road forced the Chinese empire into gradually extending political and then also military control right across the Pamirs and even beyond.

Sir Aurel Stein, on the second and third Central-Asian expeditions undertaken by him under the orders of the Indian

Government, had traced this ancient Chinese route along its whole length. By systematically exploring the ruins of the watch stations once guarding the ancient Chinese border wall west of Tun-huang and of ancient settlements in the Tarim basin, abandoned from the 3rd century A.D. onwards to the desert, on ground now wholly waterless, he had brought to light an abundance of interesting relics of the traffic and trade once passing along this road. Among the most noteworthy of these relics are remains of beautiful Chinese figured silks of the first centuries before and after Christ, and also of fine tapestries of unmistakably Hellenistic style.

Hundreds of documents on wood in Indian script and language of the third century A.D. attest how the same route in the reverse direction served for that spread of Buddhist doctrine to the Far East which forms the most important of India's many notable contributions to the spiritual development of civilized mankind. Fine paintings on silk and stucco sculptures in plenty show how Graeco-Buddhist art from the north-western marches of India simultaneously penetrated into China and influenced its native art.

The opening of the earliest route through the Lop desert comprising the salt-encrusted dry bed of a prehistoric sea affords striking evidence of that remarkable power of intelligent organization which enabled the Chinese through successive periods to overcome formidable natural obstacles. The same capacity far more than force of arms helped them to regain control of those distant regions more than once during successive ages after it had been lost through internal decay of imperial authority.

Plentiful archaeological finds, as illustrated by Sir Aurel Stein's slides, showed how the cultural influences of India, China and the Near East intermingled in the Tarim basin during close on a thousand years. The remarkable preservation of these remains proves the extreme aridity of the climate prevailing here since ancient times. The same atmospheric dryness has made it possible in the Lop desert for bodies of inhabitants of ancient Lou-lan to survive in very remarkable preservation since the first centuries of our era. They suggest

that the people in the Tarim basin of whom we know that they spoke various Indo-European languages, showed in their physique the same *Homo alpinus* type which the anthropometrical materials collected by Sir Aurel Stein prove to be still the prevailing element in the racial constitution of the present population of the oases.

